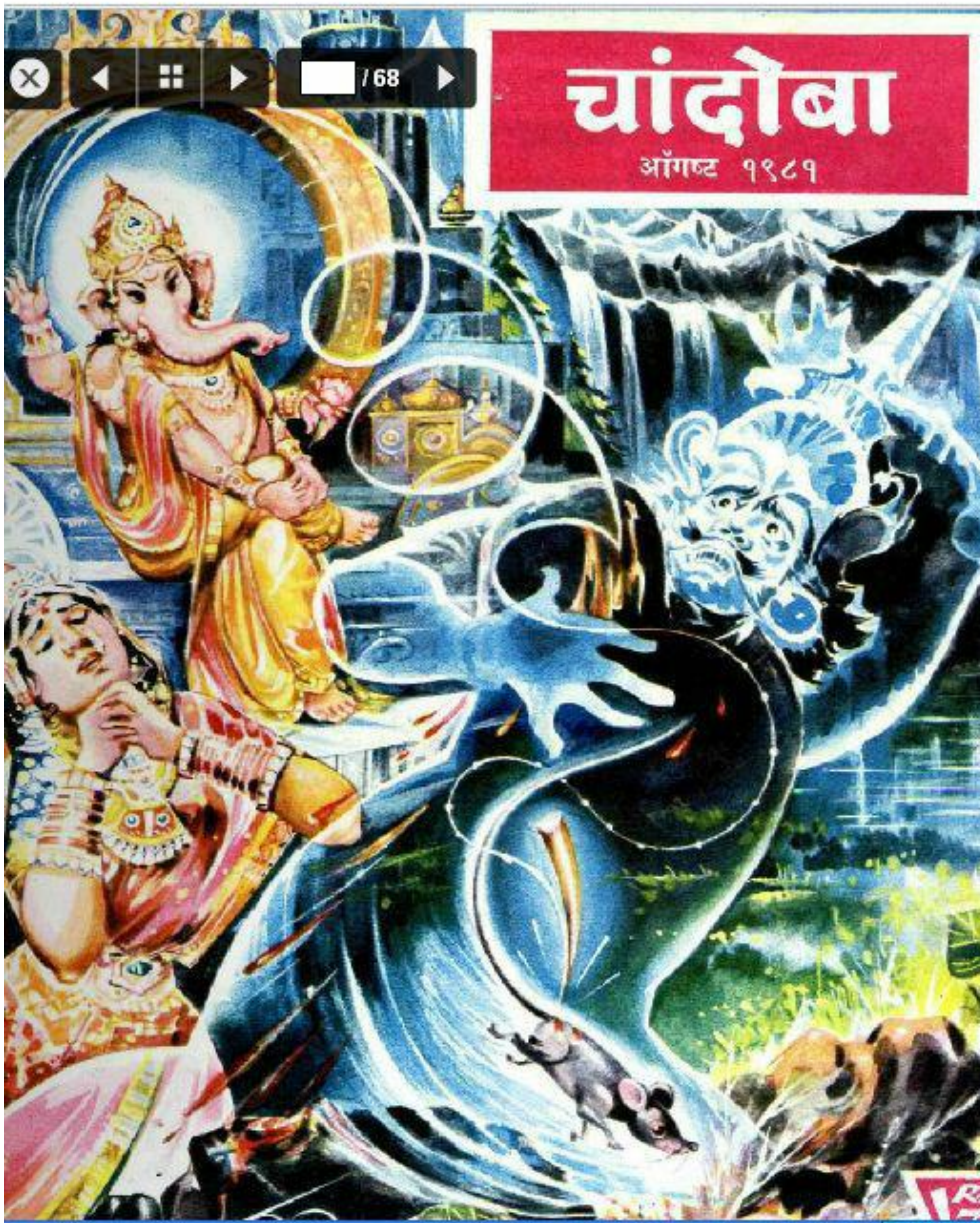

चांदोबा
ऑगष्ट १९८१

महापूरपीडित

चंद्रपूर येथे प्रताप नावाचा राजा राज्य करीत होता. एकदां कोणीतरी त्याचे कान भरल्यामुळे त्याने एका भोळ्या-भाबड्या माणसाला अन्यायाने फाशीची शिक्षा फर्मावली. नंतर खरा प्रकार उघडकीस आला. परंतु तोंवर त्या निरपराध्याला फांशीची शिक्षा झाली होती.

या घटनेने राजाचे हृदय हेलावले. तेव्हापासून राजाने चहाड्या ऐकायचे तर सोडूनच दिले, त्या उलट जो कुणी फिर्याद घेऊन त्याच्याकडे येई त्याला घोर शिक्षा देण्याचे धोरण त्याने स्वीकारले. कुणी कुणाची निंदा-नालस्ती करायची नाही असा त्याचा कायदा होता.

याविषयी मंत्र्याने राजाला एकदा सल्ला दिला–

"महाप्रभू! तक्रारी ऐकणे ही काही चूक नव्हे, ऐकून विश्वास ठेवणे चुकीचे ठरू शकते. आपण फिर्यादी ऐकत नाही त्यामुळे देशांत अनीती मात्र बळावत आहे."

"अनीतीला सरावलेला, राजशासनाकडे दुर्लक्ष करणारा असतो! माझ्या सेवेतील सर्व अधिकारी विश्वासपात्र आहेत. त्यांच्यावर मला पूर्ण भरोसा आहे." प्रताप म्हणाला.

पुढे काही दिवसांनी देशातील एका भागांत अतिवृष्टी होऊन नद्यांना महापूर आले. नदीकांठी असलेल्या वीरपूर, धीरपूर, शूरपूर या नगरांची फार नासधूस झाली. कित्येक लोक बेघर झाले, कैंक लोकांची मालमत्ता बुडाली.

प्रतापने त्या तीन गांवांची स्थिती स्वतः डोळ्याखालून घातली. तेथील अपार हानी पाहून त्याचे हृदय द्रवले. त्या तीन गावांसाठी तीन वेग-वेगळे अधिकारी नेमून त्याने त्यांना प्रत्येकी एक लाख वराह देऊन महापूर पीडितांचे साह्य करण्यास सांगितले. याप्रमाणे वीरपुरास वीरसेन, धीरपुरास धीरसेन आणि शूरपुरास शूरसेन यांना पाठविले.

वीरपूरची प्रजा भोळी होती. वीरसेनने तेथे जाऊन स्वतःकरिता एक मोठा वाडा बांधला आणि गावात सुपीक म्हणून जेवढी जमीन होती ती सगळी कमी दरात विकत घेतली. आपल्या सर्व नातेवाइकांना वीरपूरास आणले. वीरपूरची प्रजा फक्त कामगार बनून राहिली, राजाने दिलेल्या मदतीबद्दल अवाक्षरही त्यांना कळले नव्हते.

धीरपूरातील प्रजेला त्रास देऊन जगणाऱ्या एका दुष्टबुद्धीबरोबर धीरसेनने हातमिळवणी केली व दोघांनी अर्धे-अर्धे गांव वाटून घेतले. राजाने दिलेल्या धनाचा भोग-विलासात व्यय होऊ लागला. इथल्या प्रजेलाही राजाने केलेल्या मदतीची मुळीच कल्पना नव्हती.

शूरपूरमध्ये कुबुद्धी व दुर्बुद्धी नांवाचे दोघे दुर्मार्गी गांवकऱ्यांना त्रास देत असत. शूरसेनने त्यांच्याशी संधान बांधले व गांवाचे तीन वांटे करून तो सुखाने कालक्रमण करूं लागला. बिचाऱ्या गांवकऱ्यांना राजाने आपत्काली केलेल्या साह्याचा सुगावा सुद्धा लागला नाही.

या तिन्ही पूरग्रस्त गांवांकडील वृत्तांत मंत्र्याला दूतांकडून वेळोवेळी समजत असे व त्यामुळे त्याचे मन बेचैन होत होते.

कांही महिने उलटल्यानंतर मंत्री राजाला म्हणाला–"प्रभू! आपण ज्या पूरग्रस्त गांवांना मदत म्हणून तीन लाख वराह दिले होते त्यांचा विनियोग कसा काय झाला आहे, हे बघून घेतल्यास बरे होईल, नाही कां?"

"ठीक आहे, कुणालातरी पाठवून बघून येण्यास सांगा. परंतु अधिकाऱ्यांवर विनाकारण कांही ठपका ठेवण्याचा प्रयत्न झाल्यास कठीण शिक्षा होईल हे मात्र लक्षांत ठेवा." प्रतापने या शब्दात

बजावून सांगायला सांगितले. मंत्र्याने पाठविलेला चमत्कृति नांवाचा हेर त्या ग्रामीण भागांत जाऊन आला व तिथे पाहिलेल्या बिकट स्थितीचे विवरण त्याने मंत्र्यास दिले. ते ऐकून मंत्री म्हणाला– "तिथली परिस्थिति इतकी दारुण असेल असे मला वाटले नव्हते! फिर्यादी बंद झाल्यामुळे अधिकाऱ्यांना कांही धरबंध उरलेला नाही. असेच जर चालत राहिले तर राजद्रोह किंवा बंड व्हायला फार काळ लागणार नाही. परंतु ही माहिती राजापुढे कशी मांडावी हेच कळेनासे झाले आहे!" "खरा प्रकार मीच युक्तीने राजापुढे निवेदन करण्याचा प्रयत्न करून पाहातो." असे चमत्कृती म्हणाला.

"राजाला राग आल्यास तो तुला कडक शिक्षा करील एवढे लक्षात ठेव. याऊपर तुझी मर्जी, सावध रहा!" अशी सूचना मंत्र्याने दिली.

"देशाचे क्षेम इच्छिणाऱ्याला अशा संकटांना तोंड देणे चुकले आहे का?" असे म्हणून चमत्कृती राजाकडे गेला.

"ती तीन गांवं कशी आहेत?" असे राजाने विचारले.

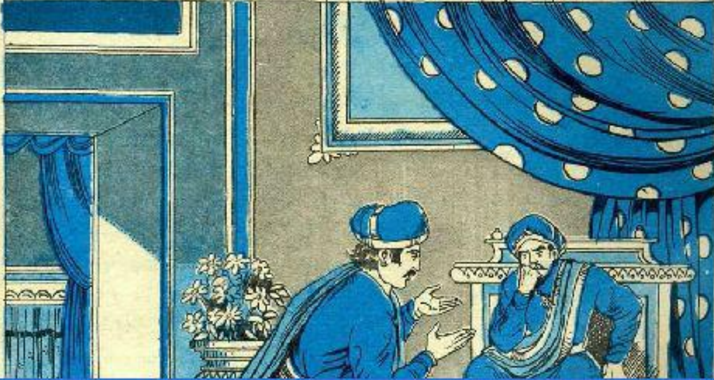
"आपल्या कृपेमुळे सर्व ठीकच आहे, प्रभू! परंतु आपण रागावणार नसाल तर एक लहानशी विनंती करणार आहे मी आपल्याला!" चमत्कृती म्हणाला. "कुणा-वर आरोप करणार असलास, तर कठीण शिक्षेस पात्र ठरशील." प्रताप म्हणाला.

"आरोप नव्हे, परंतु मला एक छोटीशी उणीव भासली. प्रभू! ती आपल्यामुळेच झाली असावी असे मला वाटते." चमत्कृति धैर्याने म्हणाला.

"माझ्यातील उणीव भरून काढून ती दुरुस्त करण्यासाठी मी सदैव तत्पर असतो. कोणती ते सांग." राजा म्हणाला.

"वीरपूरशी तुलना केली असता धीर-पूरवर व या दोन्हींशी तुलना केली असता शूरपूरवर फार अन्याय झाला आहे, असे माझ्या मंदबुद्धीस वाटते!" चमत्कृती म्हणाला. "जे कांही सांगायचे असेल ते स्पष्टपणे सांग!" प्रताप चिडून म्हणाला.

"वीरपूरमध्ये एकच मनुष्य पूरग्रस्त आहे. त्याला आपण एक लाख वराह दिलेत. त्यामुळे तिथली प्रजा आपल्या औदार्याची स्तुती करीत आहे. धीरपूर-मध्ये पूरग्रस्त दोघे आहेत. त्यामुळे त्यांना दोन लाख वराह द्यायला हवे होते, परंतु त्यांना फक्त एक लाख वराहच दिले गेले. तसेच शूरपूरमध्ये पूरपीडितांची संख्या तीन आहे. त्यांनासुद्धा एक लाख वराहच दिले गेलेत. तसे पाहिले तर एकेका पूरगस्ताला शंभर वराह दिले तरी ते स्तुत्य ठरेल. तेव्हा आपण एके-काला जे तीस हजार दिलेत ते कांही कमी स्तुत्य नव्हे. परंतु सर्वांना एकसार-खेच एकेक लाख दिले असतेत तर ते अधिक बरे झाले असते असे मला वाटते." चमत्कृती म्हणाला.

"मूर्खा! त्या प्रत्येक गांवात शेकडो पूरग्रस्त आहेत, हें मी स्वत: डोळ्यांनी पाहिले असतां, तिन्ही गांवात मिळून एकूण फक्त सहाच पूरग्रस्तांबद्दल बोलतो आहेस! तुझे डोके तर ठिकाणावर आहे ना?" राजा म्हणाला.

"प्रभू!" एका महात्म्याच्या सत्कारासाठी एक पुष्पमाला करवून घेतलीत व ती एका व्यक्तीच्या गळ्यांत स्वत:च्या हातांनी घातलीत तर ती व्यक्तीच तो महात्मा, असेच आम्ही समजावे ना?" चमत्कृती म्हणाला.

"होय" राजा म्हणाला.

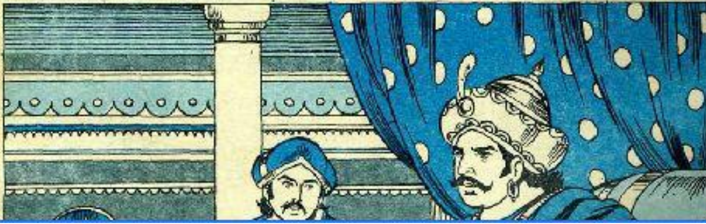
"आपण पूरग्रस्तांसाठी म्हणून कांही साह्य केले. ते धन ज्यांना मिळाले, त्यांनाच ना मी पूरग्रस्त म्हणून ओळखणार?" चमत्कृती म्हणाला.

"म्हणजे काय? तुझे म्हणणे आहे तरी काय?" राजाने विचारले.

"प्रभू, आपण कुणाची फिर्याद ऐकून घेत नाही. आपले अधिकारी विश्वासपात्र! मी तीन्ही गांवी गेलो. आपण पूरग्रस्तांना म्हणून दिलेले धन–वीरपूरमधील एकाला, धैर्यपूरमधील दोघांना व शूरपूरमधील तिघांना प्राप्त झाले आहे. म्हणून ते सहाजणच पूरग्रस्त असावेत असे मला वाटले." चमत्कृती नम्रपणे म्हणाला.

या मागे कांही तरी रहस्य असावे असा राजा प्रताप यास संशय आला. कुणालाही न सांगता तो स्वत: त्या तीन गांवी गेला. अधिकाऱ्यांनी केलेल्या अन्यायांची माहिती काढून घेतली. स्वार्थी व अकर्मण्य अशा अधिकाऱ्यांच्या या वर्तनाने त्याला अतिशय दु:ख झाले. त्या तिन्ही गांवांच्या सहाय्यार्थ नवीन योजना कार्यरूपात आणल्या व त्या दुर्मार्गी अधिकाऱ्यांना योग्य ती शिक्षा केली. त्यानंतर परत फिर्यादी ऐकण्यास त्याने सुरुवात केली.

मंत्र्याने चमत्कृतीचा विशेष सम्मान केला. तेव्हापासून कुणी जर सरकारचा पैसा खाल्ला तर त्यांना "पूरग्रस्त" म्हणण्याचा प्रघात पडला.

[१४]

[समरसेन शिवदत्ताच्या सैनिकांबरोबर निघाला. तो गांवाजवळ आला असता व्याघ्रदत्ताचे अनुयायी गांवात जाळपोळ करीत असलेले दिसले. तिथे शिवदत्ताचा एक अनुयायी त्यांना भेटला. आपला नायक पळून गेल्याचे त्याने त्या लोकांना सांगितले. त्याच्यासाठी निघालेला शिवदत्त डोंगरावरच्या अरण्यात अडकून पडला. त्यानंतर–]

एका मोठ्या खडकाआड लपून समरसेन हत्तीकडे बघत होता. त्याच्या सोबत असलेले सैनिक आपले प्राण तळहातावर घेऊन थरथर कांपत होते. हत्तींचा एक मोठा कळप त्या भुयारातून बाहेर पडला, तो आपल्याला पायाखाली तुडवून चेंदामेंदा करील अशी त्यांना भीती वाटत होती. ते एका छोट्याशा प्रदेशात अडकून पडले असून तिथून पळून जाणे सोपे नव्हते.

अशा तऱ्हेने भ्यालेल्या समरसेनाला व सैनिकांना एकाच वेळी दोघां-तिघांची किंकाळी ऐकू आली. त्यामागून एक आर्तनाद ऐकू आला. तो आवाज गुहेच्या बाहेरील बाजूकडून ऐकू येत होता. पण त्यांना ते असलेल्या जागेहून बाहेर निघायला भीती वाटत होती.

आता काय करावें अशा विवंचनेमध्ये पडले असतांना हत्तीने डोके उंचावून चारी

दिशांना पाहिले. मोठ्याने चित्कार केला व पूर्वी समरसेन व सैनिक ज्या गुहेतून बाहेर पडले होते त्या गुहेत शिरला. थोड्या वेळानंतर तो गुहेबाहेरील जल-प्रपाताच्या पाण्यांतून जात असल्याचा आवाज स्पष्टपणे ऐकू येऊ लागला.

आधी समरसेन लपलेल्या जागेतून बाहेर पडला. त्यानंतर त्याचे सैनिकही बाहेर आले. मधून मधून गुहेपलीकडून आर्तनाद ऐकू येत होता.

"कुणीतरी संकटात सांपडल्यासारखे दिसतेय!" एक सैनिक म्हणाला.

"ह्यांत कांही शंका घेण्याचे कारण नाही. परंतु हत्ती अचानक या गुहेतून घाबरून जाऊन कां आला असावा? शत्रूंनी आपल्याला अडकविण्यासाठी जाळे तर पसरले नाही ना? तो खरोखर आर्तनादच आहे, की..." समरसेन म्हणत होता तोच गुहेबाहेर मोठा कोलाहल माजल्यासारखा आरडा-ओरडा ऐकू येऊ लागला.

आतां विचार करीत बसण्यात कांही अर्थ नाही असा विचार समरसेनने केला. गुहेबाहेर असलेले ते लोक शत्रू असोत किंवा मित्र असोत कुठल्यातरी संकटांत सांपडलेले दिसताहेत. तेव्हां धैर्य राखून पुढे जाऊन ते समजून घेणे आवश्यक आहे असे त्याला वाटले.

समरसेनने सैनिकांना सावध केले व तो पुढे निघाला. चिंचोळ्या गुहेतून थोडे पुढे गेले असता त्याला पलिकडे गुहेचे द्वार व त्याला लागूनच एक तळे दिसले. त्या तळ्यातील पाण्यांत कांही मोठ्या झाडांच्या पारंब्या उतरलेल्या व पाण्यातील लव्हाळी फारच उंच वाढलेली दिसली.

समरसेन आणखी थोडा पुढे गेला असता गुडघ्याएवढ्या पाण्यांत तीन जण खांबांना बांधलेल्या स्थितीत त्याच्या दृष्टीस पडले. समरसेनाला पाहताच ते अधिक आक्रोश करू लागले.

खरी परिस्थिती काय असावी याचे आकलन समरसेनला किंवा सैनिकांना झाले नाही. खांबांना बांधलेल्या व्यक्तींना बंधमुक्त केल्याने कांही प्रमाद तर घडण्याची संभावना दिसत नाही. कारण आजूबाजूला कुणी असल्याचे समरसेनला दिसले नाही. परंतु त्याला पहाता क्षणीच ते मोठ-मोठ्याने आक्रोश का करीत आहेत? याचे समरसेनला नवल वाटले.

स्तंभांना बांधलेल्याना सोडवायचे म्हणजे त्या तळ्यातील पाण्यात उतरून समरसेनला थोडे पुढे जावे लागणार होते. तळे फार खोल नसावे, असा अंदाज, तळ्यात उगवलेले लव्हाळे पाहून सहज करता येत होता. समरसेनने तलवार सरसावली व बाणांचा भाता सावरून पाण्यात शिरला.

सैनिक त्याचे अनुकरण करीत होते. ते थोडे पुढे सरसावले तोच त्या तिघा बंदींनी कानाचे पडदे दुखतील अशी कर्ण-कटू किंकाळी फोडली. क्षणातच तळ्यातील पाणी खळबळू लागले.

समरसेन स्तिमित झाला. समोरून एक मोठी मगर जबडा वासून त्याच्या दिशेनें येऊ लागली. तत्क्षणी ती स्तंभबद्ध माणसं आक्रोश कां करीत होती, हे त्याच्या लक्षात आले.

मगरीच्या मोठ्या व काळ्या भयंकर शेपटीनें तळ्याचे पाणी घुसळल्यासारखे झाले. त्यामुळे पाणी फेसाळले होते. एवढ्या मोठ्या व भयंकर मगरीला पाण्यात शिरून मारणे कांही सामान्य बाब नव्हे!

तलवार बाजूला टाकून समरसेनने धनुष्य सरसावले व भात्यातून बाण काढून नेम साधला. मगर शेपटी हलवीत, आ वासून आपले तीक्ष्ण सुळे दाखवीत झपझप पुढे येऊ लागली. समरसेनने तिला आपल्या आवाक्यात येऊ दिले व तिच्या जबड्यात त्याने बाण सोडला. बाणाघाताने मगर क्षणभर पाण्यात गिरगिर फिरली व परत पुढे येऊ लागली. रागामुळे चकाकणारे तिचे डोळे पाहून भीती वाटत होती.

यावेळी समरसेनने तलवार उगारली व मगरीच्या पाठीच्या कण्यावर दोनदां पूर्णशक्तीनिशी वार केले. त्या मरणाघातांनी मगर पाण्यावर तरंगू लागली. आता पावेतो भयकंपित होऊन हे दृश्य पहात असलेल्या त्या तिघां बंदीजनांच्या जिवात-जीव आला. जवळ जाऊन त्यांना पाहून समरसेनला वर्णनातीत आश्चर्य वाटले.

ते तिघे, तो व्याघ्रदत्ताच्या अनुचरांकडून गुहेत बंदी होण्यापूर्वीचे त्याच्या बरोबरचे त्याचे साथीदार होते. पण त्या चौथ्या सैनिकाचे काय झाले? समरसेनला ओळखताच त्या तिघांच्या आश्चर्याला सीमा राहिली नाही. त्यांचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला त्यांच्या प्राणांचे रक्षणच नव्हे तर त्यांचा नायकसुद्धा त्यांना भेटला.

"सेनापती! परत या जन्मी तुम्हांला पाहूं शकू असे वाटले नव्हते!" एक सैनिक म्हणाला.

"तो चौथा साथीदार कुठे आहे?" समरसेनने पृच्छा केली.

"तो तुम्ही मारलेल्या मगरीच्या पोटात गेला. वेळेवर येऊन तुम्ही आमची सुटका केली नसती तर आम्हीही तियेच पोचलो असतो!" सैनिक म्हणाले.

सैनिकांनी घडलेले सारे थोडक्यात सांगितले. ते त्यांच्या नायकाला शोधीत गुहेच्या तोंडाशी आले व बाहेर पडून या प्रांतात आले. इथे त्यांना व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांनी पकडून व्याघ्रदत्ताकडे नेले. त्याच्या आज्ञेनुसार त्यांनी ह्यांना तळ्यांत बांधून या मगरीचे भक्ष्य होण्यासाठी सोडून दिले.

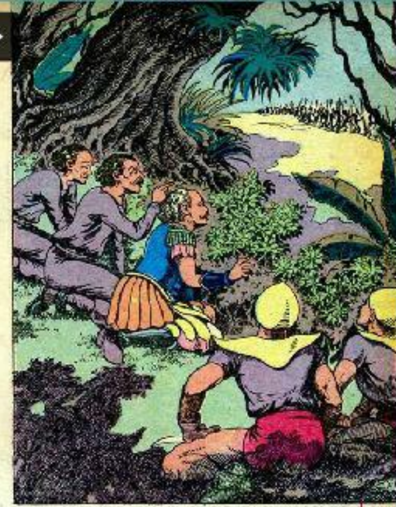
"ते सैनिक इथून निघालेल्याला फार वेळ झालेला नांही. त्या झाडामागे जाऊन पाहिले तर, ज्या वाटेने ते गेले ती पायवाट दिसते," सैनिक म्हणाले.

सगळयांनी त्या झाडामागे जाऊन पाहिले. व्याघ्रदत्त आपल्या सैनिकांबरोबर पुढे-पुढे जात असलेला त्यांना आढळला. व्याघ्रदत्ताकडे पाहून समरसेनने जोरांत दांत-ओठ चावले. परंतु त्याच्या जवळ असलेल्या अपुऱ्या सैनिकांना घेऊन, त्याला करता येण्याजोगे कांहीच नव्हते. सगळयांत आधी शिवदत्त कुठे आहे ते शोधून काढणे अत्यावश्यक आहे, असे समरसेनला वाटले.

समरसेन असा विचार करीत आहे तोच एका सैनिकाने हळूच शीळ घातली व झाडाच्या शेंड्याकडे खूण करीत तो म्हणाला—"सरदार! ते बघा, काय आहे?"

झाडाच्या एका फांदीवरून एक कागद लोंबकळत होता. नवल वाटून समरसेनने तो कागद हस्तगत केला व उलगडून बघितला. त्यांत असे लिहिले होते :

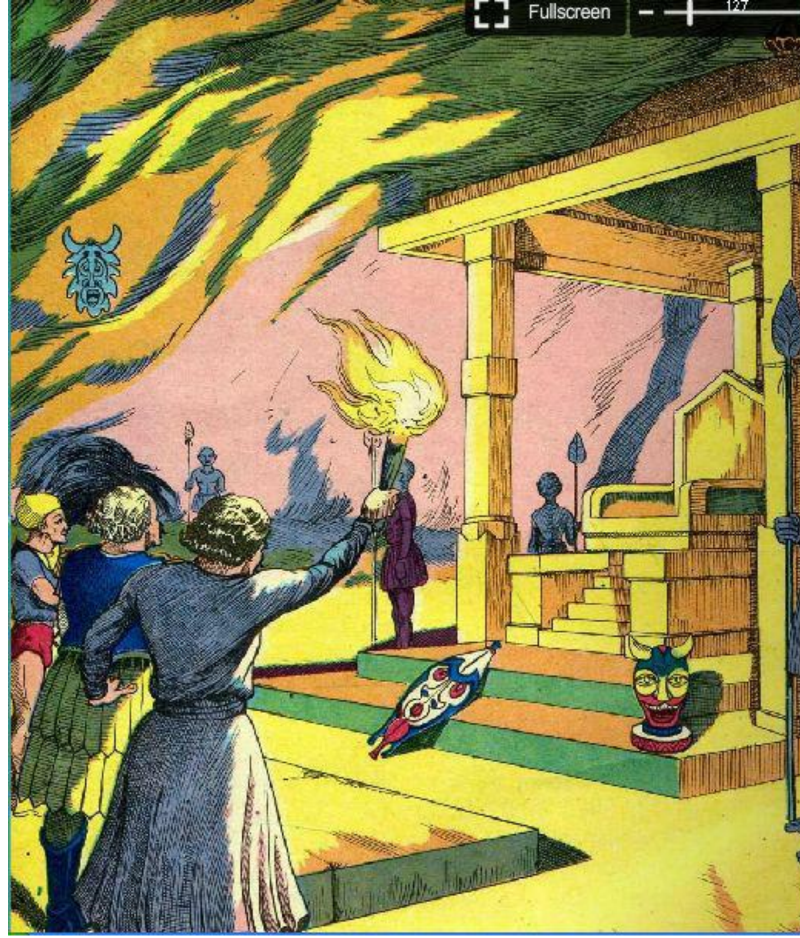
"हा प्रदेश अतिशय भयंकर आहे. लवकरात लवकर इथन निघन जा."

ही शिवदत्ताचीच सूचना आहे, हे समरसेनने ओळखले. हे फार घाई-घाईने लिहिले आहे असे त्या चिठ्ठीतील अस्पष्ट अक्षरांवरून समजत होते. 'ताबडतोब इथून निघण्यातच क्षेम आहे', असा समरसेनने निर्णय घेतला.

आल्या वाटेने माघारी फिरण्याचे त्याने ठरविले. परंतु आडोशास असलेल्या त्या गुहेकडे निर्देश करीत एक सैनिक म्हणाला—"ती बघा! त्या गुहेपुढे बरीच माणसं चालत गेल्यासारखी, पावलांच्या खुणांनी झालेली अस्पष्ट वाट दिसत आहे."

समरसेनने त्या बाजूचे गवत व जमिनीवरील दगडगोट्यांकडे न्याहाळून पाहिले

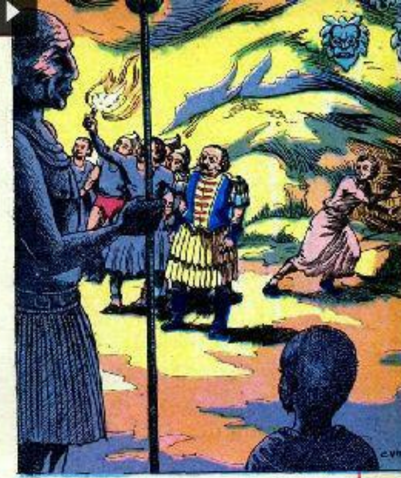
सैनिकाच्या म्हणण्यात तथ्य असल्याचे त्याच्या लक्षात आले. शिवदत्त कदाचित याच वाटेने गेला असेल, असा त्याच्या मनाने कौल दिला.

समरसेनने पुढे सरसावून गुहेच्या आंत डोकावून पाहिले. सर्वत्र अंधारच अंधार होता. एका सैनिकाने मशाल पेटविल्यानंतर सर्वजण पुढे जाऊ लागले.

थोडे पुढे गेल्यानंतर त्यांना जे दृश्य दिसले, त्यामुळे त्यांना भीतियुक्त आश्चर्य वाटले. एके ठिकाणी दगडात कोरलेले एक सिंहासन होते. त्याच्या भोवती मानवाकारातील पुतळे होते. त्यांचा पेहराव व धारण केलेली आयुधे पाहतां, ते रानटी लोक असावेतसे वाटले.

"ही एखाद्या रानटी लोकांच्या सरदाराची समाधी असावीसे दिसते! कांही असले तरी, इतका भयंकर प्रदेश मी कधीही पाहिलेला नाही. या रानटी लोकांचे हे भयंकर पुतळे पाहत असतां, मला 'एकाक्षी' मांत्रिकाला पाहिले त्याहूनही अधिक भीती वाटतेय!" समरसेन म्हणाला.

ज्यांचा नायकच असे म्हणतो त्या सैनिकांना वाटत असलेल्या भीतीची सांगून सोय नाही. ते एकमेकांची तोंड बघू लागले. भीतीमुळे ज्याची बोबडी वळली

होती. तो सैनिक तर, मागच्या पावली पळायला लागला.

अविचाराने केलेल्या भाषणाचा समरसेनला फार पश्चात्ताप झाला.

नायक असणाऱ्या व्यक्तीने, कुठल्याही परिस्थितीत घाबरल्यासारखे कधीही प्रदर्शित करू नये.

समरसेनने बाकीच्या सैनिकांना धीर दिला व पुढे जाऊ लागला. हा प्रदेश शक्य तेवढ्या लवकर सोडून निघून जाणेच त्याला व त्याच्या सैनिकांना कुशलतेचे आहे, असा विचार त्याने केला. शिवदत्त, कुठे आहे हे शोधून काढणे त्याला कष्टसाध्य वाटू लागले. त्यामुळे त्याच्या नादी

न लागता आल्या वाटेने बाहेर पडलेले बरे असे त्याला वाटले. परंतु तिकडची परिस्थिती सुद्धा फारशी अनुकूल नव्हती. एका बाजूला एकाक्षी मांत्रिकाच्या कचाट्यात सांपडण्याची भीती होती तर दुसरीकडे द्रोही कुंभांड होता!

वाटेल तो त्रास सहन करून शिवदत्ताला भेटणेच योग्य होईल असे त्याला वाटले. देवीने प्रसाद म्हणून दिलेले त्रिशूळ कुठे आहे, ते त्याला ठाऊक होते. एकाक्षी व चतुराक्ष यांच्या गुरूचे होते ते त्रिशूळ! म्हणून त्या त्रिशूळाला 'मागे फिरणे' माहितच नसणार, ते अद्वितीय असेच असणार!

विचार करता, शिवदत्ताची नीतीदेखील शंका घेता येण्यासारखी समरसेनास वाटली. तो त्याचा खरा मित्रच असू शकेल कां? की तसे नाटक करतो आहे?

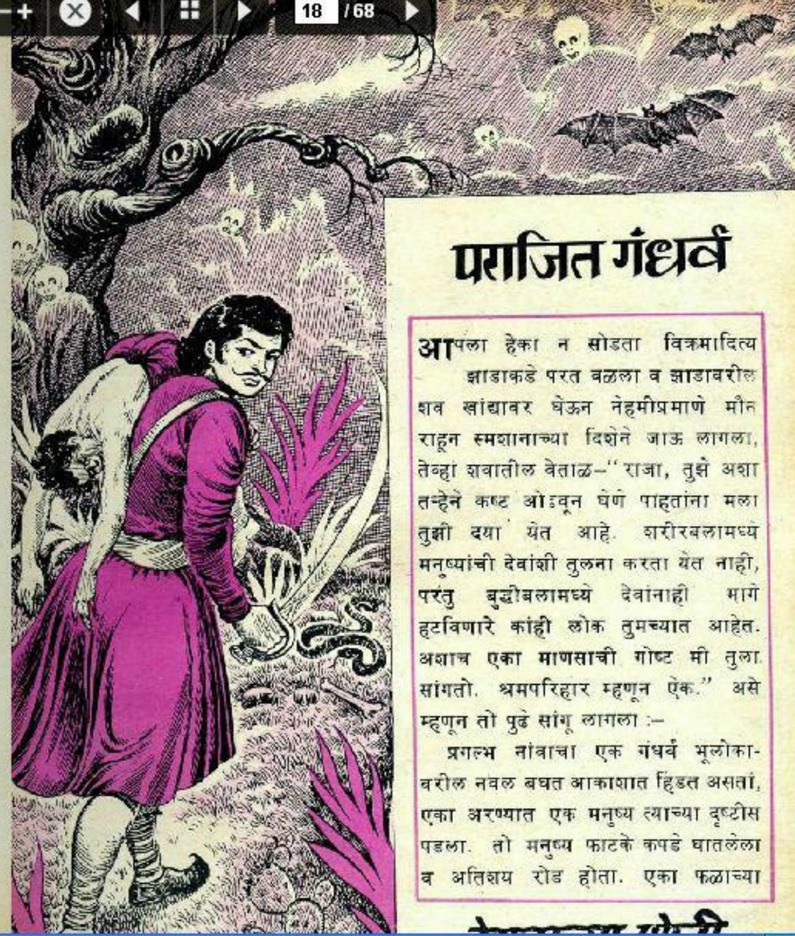
नौकेतील धनाच्या राशी व त्यांचे रक्षण करणारी नागकन्या यांची माहिती या सर्वांनाच आहे, हे तर खरेच आहे. एकाक्षी मांत्रिक व चतुराक्ष नव्हेत तर व्याघ्रदत्त व शिवदत्त सुद्धा, ती हस्तगत करण्याच्या प्रयत्नात आहेत. या सर्वांच्या भांडणात तो अडकला असून कष्टाचा वाटेकरी झाले आहे...

असा विचार करीत समरसेन गुहेतून बाहेर पडला. 'कुणीकडे जावे' या निर्णयावर यायच्या आंतच, मोठमोठ्या आरोळ्या ऐकू येऊ लागल्या त्या मागोमाग भाले व बाण त्यांच्या दिशेने फेकलेले दिसू लागले.

"शत्रू! दगडांमागे लपा!" त्याने सैनिकांना सावध केले व तो स्वतः बाजूला असलेल्या खडकांच्या टेकड्यांच्या दिशेने पळू लागला.

दूरवर डोंगरांच्या खडकावरून कांही सैनिक त्यांच्यावर बाणांचा वर्षाव करीत असलेले समरसेनास दिसले. "ते कोण असावेत? व्याघ्रदत्ताचे अनुयायी, की कुंभांडाचे रानटी लोक?" असा प्रश्न त्याच्या पुढे उभा राहिला. (क्रमशः)

पराजित गंधर्व

आपला हेका न सोडता विक्रमादित्य झाडाकडे परत वळला व झाडावरील शव खांद्यावर घेऊन नेहमीप्रमाणे मौन राहून स्मशानाच्या दिशेने जाऊ लागला, तेव्हां शवातील वेताळ—"राजा, तुझे अशा तऱ्हेने कष्ट ओढवून घेणे पाहतांना मला तुझी दया येत आहे. शरीरबलामध्ये मनुष्यांची देवांशी तुलना करता येत नाही, परंतु बुद्धीबलामध्ये देवांनाही मागे हटविणारे कांही लोक तुमच्यात आहेत. अशाच एका माणसाची गोष्ट मी तुला सांगतो. श्रमपरिहार म्हणून ऐक." असे म्हणून तो पुढे सांगू लागला :—

प्रगल्भ नांवाचा एक गंधर्व भूलोकावरील नवल बघत आकाशात हिंडत असतां, एका अरण्यात एक मनुष्य त्याच्या दृष्टीस पडला. तो मनुष्य फाटके कपडे घातलेला व अतिशय रोड होता. एका फळाच्या

झाडाखाली, गळून पडलेली फळं वेचून खात होता.

त्या गर्भदरिद्री मनुष्याला बघून गंधर्वाला त्याची कीव आली. तसेच त्याला आपल्या गंधर्व लोकांतील ऐश्वर्याच्या गोष्टी सांगून, स्वतः जवळील अपूर्व शक्तीचे प्रदर्शन करावे अशी त्याला बुद्धी झाली.

लगेच तो गंधर्व आकाशातून खाली उतरला व त्या दरिद्री माणसापुढे उभा राहिला. त्याला पाहून तो मनुष्य घाबरला व म्हणाला–"तुझे रूप पाहिले असतां, तू मनुष्य नसावास अशी शंका येत आहे, तू कोण आहेस?"

गंधर्वाने तो गंधर्वलोकाचा रहिवासी असल्याचे सांगून तेथील ऐश्वर्याचे रसभरीत वर्णन केले. नंतर त्या मनुष्यास म्हणाला–"तुझे नांव काहीही असले तरी आजन्म दरिद्री आहेस, हे दिसतेच आहे! माझे नांव प्रगल्भ असून मी अपूर्व शक्तिशाली आहे."

त्याचे भाषण ऐकून तो दरिद्री हळूच हसला. म्हणाला–"अपूर्व शक्तीशाली आहेस असे सांगण्यात प्रयोजन काय? मी कधी पाहिले तरी आहे काय? त्या शक्तीमुळे तुला करणे शक्य असलेली घनकार्ये कोणती ती करून तरी दाखव." म्हणाला.

"तर मग, काय करून दाखव म्हणतोस सांग! तूं सांगशील ते जर मला करता आले नाही, तर आपला पराजय मानून माझ्या जवळील सर्व सम्पदा तुला देऊन जाईन. व समजा तूं हारलास तर तुझे कुब्ज्यांत रूपान्तर करीन." रागाने गंधर्व म्हणाला.

"ठीक आहे." असे म्हणून, बाजूचे एक झाड दाखवीत दरिद्री म्हणाला–"तुझ्या अपूर्व शक्तींच्या प्रयोगाने त्या झाडाला हत्तीचे रूप देऊ शकशील कां?"

गंधर्वाने ताबडतोब त्या झाडाच्या दिशेने हात उंचावला व तो कांही तरी पुटपुटला. तत्क्षणी ते झाड हत्ती बनले व चित्कार करीत समोरून पळत गेले.

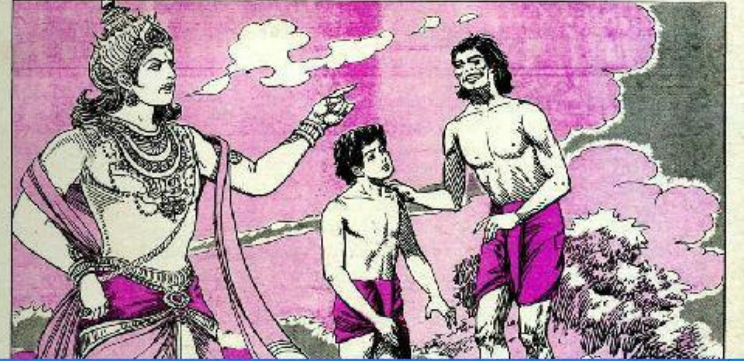
"अहाहा! अद्भुत!" असे म्हणत दरिद्र्याने टाळ्या वाजविल्या. गर्वाने त्याच्याकडे पहात गंधर्व म्हणाला–"आणखी काय करू सांग."

दरिद्री गंधर्वाला आपल्या घरी घेऊन गेला. ते एक लहानसं खोपटं होतं. ते दाखवीत म्हणाला–"याचे सुंदर अशा महालात रूपान्तर कर." गंधर्वाने त्या झोपडीच्या ठिकाणी, क्षणांत सुंदर भवन निर्माण केले.

दरिद्र्याने आपल्या पंगू भावाला गंधर्वाला दाखविले व त्याला चांगले करण्यास सांगितले. गंधर्वाच्या शक्तीमुळे त्याच्या भावाचे पांगळेपण दूर झाले व त्याचे पाय सशक्त बनले. ते पाहून दरिद्र्याने भावाच्या पाठीवर थोपटले व समाधानाने हंसला.

ते पाहून गंधर्वाला राग आला. "आतापर्यंत तू सांगितलेले सर्व कांही मी केले. तुझी वागणूक पाहता, तूं लबाडी करून मला फसविण्याच्या प्रयत्नात दिसतो आहेस, मी काही भोळाभाबडा नव्हे!" असे म्हणत गंधर्वाने चुटकी सरशी ते भव्य भवन नाहिसे केले व दरिद्र्याच्या भावाला परत अपंग बनविले.

दरिद्र्याचा चेहरा रडवेला झाला. गंधर्व महदानन्दांत म्हणाला–"माझ्या अपूर्व शक्तींचा प्रयोग करून तू सांगशील ते सर्व मी केलेले आहे. तेव्हां तुझी हार झाली, नाही कां? आता तुझे कुब्ज्यात रूपांतर करून मी माझ्या लोकात निघून जातो."

ते ऐकताच दरिद्रयानं स्वतःला सावरले.

"एवढ्यानेच काय झाले? हे एक काम तू करू शकलास तरच जिंकल्यासारखे होईल." तो म्हणाला.

"ठीक आहे. ते काम कोणते ते सांग बघू लवकर!" गंधर्व म्हणाला.

"तसं विशेष काही नाही, परंतु तुझ्या अपूर्व शक्तींच्या साह्याने मी तुझ्यासारखा व तू मजसारखा होशील असे कर." दरिद्री म्हणाला.

गंधर्वाने क्षणभर विचार केला व कांपऱ्या आवाजात "मीच पराजित झालो!" असे म्हणून त्या दरिद्रयाचे घर, विशाल सुंदर भवन करून देऊन त्याच्या अपंग भावाचे पंगुत्व घालवून तिथून निघून गेला.

वेताळाने इथवर गोष्ट सांगितली व म्हणाला–"राजा, मला एक शंका येत आहे, एवढा अपूर्व शक्तीशाली गंधर्व, त्या दरिद्रयाची शेवटची इच्छा ऐकताच असा कां घाबरला? त्याने आपला पराभव कां स्वीकारला? या प्रश्नाचे उत्तर माहिती असूनसुद्धा गप्प राहिलास तर तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होतील"

त्यावर विक्रमार्क असे म्हणाला–"एवढा अपूर्व शक्तीशाली गंधर्व त्या दरिद्रयाकडून पराजित होण्याचे कारण त्याच्या आकलन-शक्तीची कमतरता नसून त्याची बुद्धी-मत्ताच होय. आपल्यासारखा बुद्धिमान कुणीही नाही असा अहंकार त्याच्या पराभवास कारणीभूत झाला. त्या दरि-द्रयाची अखेरची इच्छाच गंधर्वाचा अहंकार घालवून त्याला विचार करण्यास प्रवृत्त करूं शकली. दरिद्रयाची शेवटची इच्छा पुरवायची म्हणजे त्याच्या अपूर्व शक्तींना त्याला मुकावे लागले असते व त्या दरिद्री माणसाने त्याला कुत्रा बनविण्यास मागे-पुढे पाहिले नसते! असे होण्याची शक्यता दिसताच त्याने त्या दरिद्रयाला सर्व ऐश्वर्य दिले व तिथून निघून गेला."

राजाचा अशा तऱ्हेने मौनभंग झाला असता वेताळ शवासहित परत त्या झाडावर पूर्वीसारखाच लोंबकळू लागला. (कल्पित)

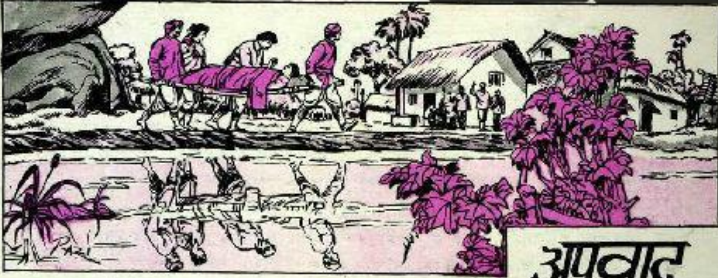
सांभाळ

रामराव अमरावती येथे छोटासा व्यापार करीत असत. त्यांच्या घरी त्यांची पत्नी, मुलगी व त्यांच्या धाकट्या भावाची मुलगी रहात असत. भावाची बायको वारल्यामुळे रामराव तिला आपल्याकडे घेऊन आले होते. रामरावांची बायकोसुद्धा कुठलाही भेदभाव न बाळगता आपल्या मुलीबरोबर पुतणीचाही सांभाळ करीत असे.

सणावारासाठी मुलींसाठी कपडे खरेदी करण्यास रामराव कापड-दुकानांत गेले की स्वतःच्या मुलीसाठी महाग व चांगले कापड घेत असत व पुतणीसाठी स्वस्त दराचे कापड निवडीत असत. रामरावांची बायको ते कपडे परत करून दोघींनाही सारखेच विकत घेत असे. चार वर्षे लोटली. रामरावांनी पुतणीसाठी स्वस्त कापड घेतले तरी त्यांच्या बायकोने काही हरकत घेणे सोडून दिले. तसेच स्वतःच्या मुलीला चांगले अन्न वाढू लागली व पुतणीला उरले सुरले देऊ लागली.

एके दिवशी रामाराव आपल्या पुतणीला बरोबर घेऊन शेजारी असलेल्या खेड्यामध्ये आपल्या भावाच्या घरी गेले. "तुझी भावजय चार-पांच महिन्यापूर्वीपर्यंत तुझ्या मुलीचा प्रेमाने सांभाळ करीत असे. मी तिचे मन पाहण्यासाठी म्हणून सणावाराकरिता या मुलीसाठी स्वस्त कपडे घेतले तर माझ्याशी वाद घालून तिला चांगले कपडे देवयीत असे. परंतु आता ती स्वतःच हिच्यासाठी स्वस्त कपडे विकत घेते आणि काही दिवस गेल्यावर ती हिचा जाचही करण्यास मागे पुढे बघणार नाही. तेव्हां या पुढे तुझ्या मुलीचा सांभाळ करण्याची जबाबदारी तुलाच घ्यायला हवी!" रामराव म्हणाले.

अपवाद

श्यामापूर हे आजूबाजूच्या खेड्यांतून तालुक्याला जायला मोक्याचे गांव होते. काशीला जाऊन वैद्यकविद्या शिकून आलेल्या माधवने श्यामापूरला आपले बिऱ्हाड मांडले व वैद्य म्हणून चिकित्सेला प्रारंभ केला.

एके दिवशी कांही लोक झाडावरून पडलेल्या एका मुलाला उचलून माधवकडे घेऊन आले. त्या मुलाला बराच मार लागल्यामुळे तोवर बरेच रक्त जखमांतून वाहून गेले होते. माधवने जिवापाड काळजी घेतली, परंतु त्या मुलाचे प्राण कांही वाचले नाहीत.

चार दिवसानंतर एका म्हाताऱ्याला पक्षाघाताचा झटका आला व त्याचे हात-पाय काम करीनासे झाले. नातेवाईक त्याला माधवकडे घेऊन आले. माधवने कितीही औषधं वापरली तरी काही लाभ झाला नाही. दोन दिवसानंतर वृद्ध दिवंगत झाला.

दुसऱ्या एका तरुणाच्या बाबतीतसुद्धा असेच घडल. माधवने चिकित्सेला सुरुवात करून एक महिनाही लोटला नाही तों त्याच्याकडे चिकित्सेसाठी आलेल्यांपैकी तिघेजण अशा तऱ्हेने दगावल्यामुळे त्या गांवातील लोक–"माधवच्या हातचे औषध घेणे-म्हणजे वैकुंठाला जाणे" असे म्हणू लागले.

आता यापुढे आपल्याकडे कुणी औषधाला येणार नाही हे माधवला पुरते समजून चुकले, म्हणून तो दुसऱ्या गांवी जाऊन स्थिर व्हायच्या विचारात होता. त्याच्या शेजारी बिऱ्हाडी असलेल्या कमलाबाईंच्या पोटात एकाएकी खूप दुखू लागले.

माधवच्या औषधावर विश्वास नसणारा तिचा नवरा पंढरी, त्याच्या ओळखीच्या वामनराव नांवाच्या कुडमुड्या वैद्याला घेऊन आला, परंतु त्याच्या औषधाने कांही उतार पडला नाही.

कमलाबाई मोठ्याने कण्हू लागली. "अयाई ग! हे दुखणं सहन करवत नाही गं! त्या शेजारच्या माधववैद्याला तरी कुणी बोलवा हो! कुठली वेळ कशी, सांगता येत नाही. अयाई ग!"

पंढरीला तिची अवस्था बघवेना. म्हणून तो माधवलाच बोलवून घेऊन आला. माधवने आल्या आल्या कमलाबाईंना कसलीतरी एक पुडी पाजली. त्या बरोबर जादू झाल्याप्रमाणे कमलाबाईंचे दुखणे कमी झाले.

पंढरीचा आनंद सांगून सोय नाही.

दुसऱ्या दिवशी गांवच्या पाटलाचा मुलगा रंगा एकाएकी खाली पडला व हात-पाय झटकू लागला. वामनरावांच्या औषधाचा कांही उपयोग झाला नाही. मारोतराव पाटील हवालदील झाले. रंगाच्या सांगण्यावरून त्यांनी माधवला बोलावणे धाडले.

माधवने आल्याबरोबर रंगाची नाडी पाहिली व त्याला कसलीशी गोळी दिली. नंतर कसलासा लेप त्याच्या हाता-पायाला चोळला. एक-दोन तासानंतर रंगाचे हात-पाय झटकणे कमी झाले. तीन दिवसांनंतर तो पूर्ण बरा झाला. मारोतराव पाटलांना अतोनात आनंद झाला. त्यांनी माधवच्या घरी एक पोतंभर गहू व थोडे रुपये गड्याकडून पाठवून दिले.

अशा रीतीने गांवातील प्रतिष्ठित माणसांचा विश्वास माधवला मिळाला त्या बरोबर वैद्यक शास्त्राच्या त्याच्या ज्ञानाची दहा लोकांमध्ये चर्चा झाली.

· तेव्हांपासून माधवकडे रोग्यांची नियमितपणे ये-जा सुरू झाली. त्यांना नीट तपासून माधव औषध देऊं लागला. आजारी बरे होऊं लागले. थोड्या कालावधीतच माधवला गांवात चांगली प्रतिष्ठा लाभली व आजूबाजूच्या गांवांमध्ये 'चांगला वैद्य' म्हणून त्याचा नांव-लौकिक झाला.

'माधवच्या हातीं औषध घ्यायचे म्हणजे मुलाचा जीव दुःखात गुतवायचा' असा जो लोकांचा समज होता तो घालविण्यासाठी पंढरीची बायको कमलाबाई व रंगा यांनी जे नाटक रचलं ते त्या दोघांशिवाय कुणालाही कळलं नाही.

मुरुवातीला मेलेले तिघेही परिस्थिती बिकट झाल्यानंतर माधवकडे आले होते. ह्याची जाणीव नसलेले अडाणी गांवकरी विनाकारणच माधवची निंदा करूं लागले.

कमलाबाई व रंगा मावस भावंडं होती. लहानपणी दोघं एकत्र खेळली होती. दोघांनी एकाच गुरुकडे 'उज्याण बंधाचा' सराव केला होता. 'उज्याण बंध' म्हणजे तोंडात घेतलेली वस्तु न गिळता घशात ठेवायची व कांही वेळानंतर बाहेर काढायची विद्या.

या विद्येचा उपयोग करून कमलाबाईंनी पोट दुखीचे नाटक रचले व वामनराव वैद्यांचे औषध पिऊन ; न गिळता घशात धरून ठेवले. रंगाचे खाली पडून हात-पाय झटकणेही याच नाटकाचा पुढचा अंक होता!

अंधविश्वास नसलेल्या व थोडेबहुत शिकलेल्या रंगाने आपली मावस बहीण कमलाबाई हिची मदत घेतली. अशा तऱ्हेनं त्यानं गांवाला कुडमुड्या वैद्यापासून वांचविले व वैद्यशास्त्राचा खरा अभ्यास केलेल्या वैद्याला गांवातून जाऊं दिले नाही. त्याच्या या नाटकाची कल्पना माधवलाही नव्हती!

भक्त गंगाराम

एका खेडेगांवात गंगाराम नांवाचा एक डोंबारी रहात असे. तो आजूबाजूच्या गांवांत जाऊन, चावडीसमोर उभा राहून मोठ्याने चमत्कारीक आवाज काढीत असे. तो ऐकून गांवातील मुले व तरुण त्याच्या भोवती गोळा होत असत.

गंगाराम आपल्या गुरूकडून शिकलेल्या सर्व कलांचे व विद्यांचे न चुकता प्रदर्शन करीत असे. तऱ्हे तऱ्हेच्या कोलांट्या उड्या मारून, चेंडूचे निरनिराळे खेळ दाखवीत असे व शेवटी प्रेक्षकांनी स्वखुशीने दिलेले घेऊन आपल्या गांवी परत जात असे.

'डोंबाऱ्याचा खेळ दाखविण्यात कुणी गंगारामचा हात धरूं शकत नाही,' असे सर्वजण म्हणत असत. परंतु त्याची कमाई त्याचे दोन वेळचे पोट भरायला सुद्धा पुरत नसे. तो अतिशय गरीब स्थितीतच होता.

"हे आयुष्य असेच सरले तरी, इहलोकांत सुख मिळाले नाही तरी त्याची खंत वाटत नाही, परंतु मेल्यानंतर मात्र देवीच्या अनुग्रहामुळे परलोकांत तरी सुख मिळाले तरी पुरे आहे!" गंगारामच्या मनांत येई.

गंगारामच्या जन्मगांवी देवीचे एक देऊळ होते. 'ती देवी फार जागरूक आहे' असा आजूबाजूच्या अनेक गांवातील सर्व लोकांचा विश्वास होता. नवरात्र आले म्हणजे सभोवतालच्या सर्व गांवातील लोक त्या देवालयात येऊन मोठा उत्सव साजरा करीत असत व पाण्यासारखा पैसा खर्च करून उत्सव मोठ्या वैभवात पार पाडून आपला भाव प्रगट करीत असत.

हातावर पोट घेऊन ते भरण्यासाठी गंगाराम गांवोगांवी वणवण भटकत असला तरी या नवरात्रांत मात्र न चुकता आपल्या गांवी पोचत असे.

होता होता गंगाराम मोठा झाला. डोंबाऱ्याच्या खेळातील त्याचे कसब कमी झाले नसले तरी त्याची कमाई मात्र कमी कमी होत गेली. याचे कारण असे की आजू बाजूच्या गांवातील लोकांनी त्याची कला शेकडो वेळा पाहिल्यामुळे त्यांना त्याचे कांही नाविन्य वाटेनासे झाले होते. वया-बरोबर त्याची गरीबीही वाढू लागली.

इहलोकांतील सुखं जसजशी दुर्मिळ होऊं लागली तसतशी परलोकांतील सुखां-बद्दल गंगारामची अशा वाढू लागली व त्याचा त्याबद्दल विश्वासही बळाऊ लागला. त्याने गांवोगांव भटकणे कमी केले व देवालयातच अधिक कालक्षेप करूं लागला. एकदा नवरात्र आले. सर्व जण उत्सवा-च्या कामांत मग्न असलेले आढळले. देवालयाच्या सभोवती मंडप घातले जात आहेत. तोरणं बांधली जात आहेत.

सगळयांना उत्सवाच्या कामात गर्क असलेलं पाहून गंगाराम तन्मय झाला. "भाग्यवान आहेत! त्या जगन्मातेला सर्वांवर प्रेमळ दुष्टीचा वर्षाव करण्या खेरीज गत्यंतर आहे का? ब्राह्मणांच्या पुण्याईचे तर वर्णनच करता येणार नाही. ते मंत्र म्हणतात, अनंत पुण्याचे स्वामी होतात." त्याच्या मनांत विचार सुरू झाले.

शेवटी त्याच्या मनांत एक मोठा विचार आला. "या उत्सवांत पंचांग बघणारे, कुंडली मांडणारे, वाजंत्रीवाले, भजन कर-णारे, हरिकीर्तन करणारे हरिदास, शेवटी

नैवेद्य शिजविणारे स्वयंपाकी व वाढपी सुद्धा आपापल्या शक्तीप्रमाणे देवीची सेवा करतात, व पुण्य मिळवतात. पण मीमात्र-कांहीच करीत नाही. मी त्या आईची कांहीच सेवा करूं शकत नाही! असे वाटून त्याचे हृदय गहिवरून आले.

देवीच्या नवरात्रास प्रारंभ झाला. देवालयाचा परिसर नऊ दिवस भूलोकीच्या वैकुंठाप्रमाणे दिसत होता. हे सर्व बघत असतां गंगारामचे मन आनंदाने उचंबळूं लागले. त्याच बरोबर गंगारामचे मन सांगता न येणाऱ्या दुःखाखाली दबू लागले. "एवढ्या लोकांनी देवीची नाना तऱ्हेने सेवा केली. परंतु मी काय केले?" अशा विचाराने त्याला भंडावून सोडले. नवव्या दिवशी त्याच्या मनांत एक चांगला विचार डोकावला. त्यामुळे त्याची सगळी काळजी मिटली.

त्या रात्री पूजा संपल्यानंतर सर्व लोक निघून गेले. प्रसाद वगैरे कांही नासला तर नाही ना, हे बघण्यासाठी पुजारी गाभाऱ्यात जातो, तो एक अद्भुत दृश्य त्याच्या दृष्टीस पडले.

कुंकू व फुलांमध्ये झाकल्या गेलेल्या देवीच्या मूर्तीपुढे गंगाराम कोलांटयाउडया मारीत सुरे फिरवीत होता! आपले कसब दाखवीत होता!

पुजारी मागच्या पावली पळत जाऊन धर्माधिकाऱ्याच्या दारापुढे उभा राहिला. त्याला जागे करून "महाराज गंगाराम

देवाच्या गाभाऱ्यांत शिरून काय करीत आहे बघा तरी!"

"काय करतोय?" गोंधळून धर्माधिकाऱ्याने विचारले.

"काय हा अधर्म! गाभाऱ्यात शिरून डोंबाऱ्याचे कसब दाखवतो आहे! त्याचे डोके ठिकाणावर दिसत नाही!" पुजारी पुटपुटला.

"तू जाऊन, शासनाधिकारी व न्यायाधिकाऱ्याला बोलवून आण." असे सांगून धर्माधिकारी तडक देवळात गेला.

तो आवाज न करता देवळाच्या मंडपांत गेला व हळूच दाराच्या फटीतून गाभाऱ्यांत काय दिसते ते पाहूं लागला. त्याच्या शरीरावर कांटा उभा राहिला.

गाभाऱ्यात गंगाराम आरामात झोपला होता. देवीने आपल्या मांडीवर त्याचे डोके ठेवले होते. एका हातांत पंखा घेऊन ती त्याला वारा घालीत होती व दुसऱ्या हाताने, साडीच्या पदराने त्याच्या कपाळावरील घाम पुशीत होती! मूर्तीच्या ठिकाणी असायला हवी, तिथे नव्हती! ते पाहताच धर्माधिकाऱ्याने गाभाऱ्या पुढे साष्टांग नमस्कार घातला व खणखणीत स्वरांत देवीस्तोत्र गाऊ लागला.

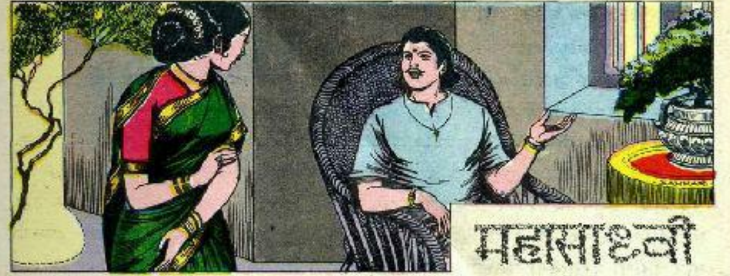
तोंच कांही ब्राह्मणांना बरोबर घेऊन पुजारी देवळात आला व "हे काय? काय चालले आहे?" म्हणून विचारले.

धर्माधिकारी उठून उभा राहिला. सर्व जण देवळाच्या गाभाऱ्याचे दार उघडून आंत गेले. देवीची मूर्ती जागच्या जागीच होती. गंगाराम शांतपणे झोपी गेला होता. धर्माधिकाऱ्याने स्वतः पाहिले त्या दृश्याचे वर्णन करून सर्वांना सांगितले.

ब्राह्मणांचा त्यावर विश्वास बसला नाही. परंतु कुंकवाच्या ढिगावर देवीची पावलं स्पष्टपणे उमटलेली होती. मूर्तीला नेसविलेल्या साडीचा पदर घामाने ओला चिंब झालेला तसाच होता.

"आपण सगळे ढोंगी भक्तजन आहोत. हा गंगाराम मात्र खरा भक्त आहे, देवीचा लाडका आहे!" धर्माधिकारी म्हणाला.

महासाध्वी

ब्रह्मदत्त काशीचा प्रजापालक राजा असतांना राजधानीजवळील एका गांवातील संपन्न गृहस्थाच्या घरात बोधिसत्वाचा जन्म झाला.

लहान वयातच तो सर्व विद्यांमध्ये पारंगत झाला. योग्य वयात आल्यानंतर आई-वडिलांनी त्याच्यासाठी काशी नगरीतील एका ठिकाणी लग्नाची बोलणी केली. सुजाता नांवाच्या एका मुलीबरोबर त्याचा विवाह करून दिला. सुजाता सौंदर्यवतीच नव्हे, तर गुणवती ही, होती. ती पतीची व सासु-सासऱ्यांची सेवा करी.

बोधिसत्व सुद्धा तिच्यावर खूप प्रेम करीत असे. अशा रीतीने त्या दोघांची एक वाचा, एक विचार होऊन गुण्यागोविंदाने रहात असत.

कांही काळ लोटल्यानंतर एके दिवशी सुजाता बोधिसत्वाला म्हणाली–"मला माझ्या माता-पित्यांना भेटून यावे असे वाटते आहे. ते वृद्ध झालेले आहेत. तुम्ही सोबत आलात तर दोघे जाऊन त्यांना भेटून येऊ या."

ते ऐकून बोधिसत्वाला आनंद झाला. "ठीक आहे. अवश्य जाऊन येऊ या. माझ्या मनांत सुद्धा बरेच दिवसापासून सासु-सासऱ्यांना भेटून येण्याची इच्छा आहे. घरांत महत्वाची कामं असल्यामुळे गप्प बसलो. नाही तर मीच आधी 'चल जाऊं या' म्हणून निघालो असतो." तो म्हणाला.

दुसरे दिवशी सकाळी निघायची सर्व तयारी झाली. आवश्यक असलेल्या सर्व वस्तू गाडीत घालून प्रवासास निघाले. सुजाता गाडीत बसली. बोधिसत्व गाडीवाल्याच्या जागी बसून गाडी हांकू लागला. काशीनगराच्या वेशीजवळ आल्यानंतर एका झाडाखाली गाडी सोडली. तेथील

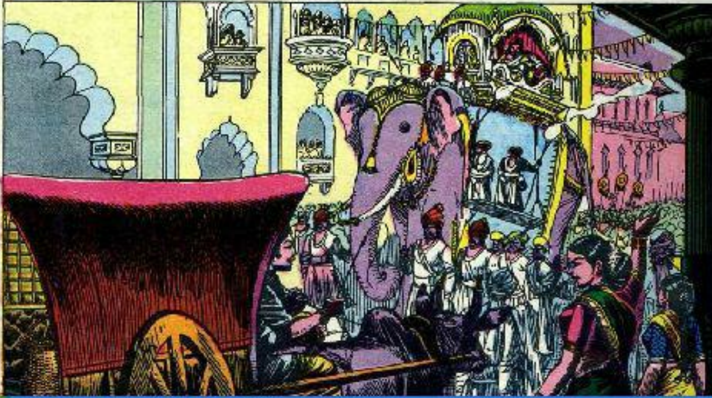
तळचात हात-पाय धुतले. सोबत आणलेली शिदोरी खाल्ली. थोडा वेळ विश्रांती झाल्यावर परत गाडी जुंपली व काशी-नगराच्या दिशेने जाऊ लागले.

बोधिसत्वाची गाडी नगरांत प्रवेश करणार तोच काशीराज ब्रह्मदत्ताची हत्तीच्या अंबारीवर बसून मिरवणूक निघाली होती. तो उत्सव बघण्याची इच्छा होऊन सुजाताने पतीची परवानगी घेतली व गाडीतून उतरून पुढे पायी चालू लागली. बोधिसत्व गाडी हांकीत मागाहून येऊ लागला.

अंबारीवर बसलेल्या काशीराजाने अतिशय रूपवती व सौंदर्यवती अशा सुजाताला पाहिले. तिच्याशी विवाह करण्याची राजाला बुद्धी झाली. तिच्याबद्दल चौकशी केली असता ती 'अमूक-अमूक' माणसाची मुलगी असून, गाडीत बसलेली व्यक्ती तिचा पती असल्याचे समजले.

राजाच्या मनांत एक दुष्ट विचार आला. आधी या सुजाताच्या नवऱ्याची विल्हेवाट लावून मग हिच्याशी लग्न करून हिला राणी करूया असे त्याला वाटले. यासाठी त्याने एक बेमालूम योजना आखली.

राजाने आपल्या विश्वासातील एका सैनिकाला जवळ बोलाविले व आपला मुकुट काढून त्याच्या हाती देत, "हा मुकुट, कुणाच्याही दृष्टीस पडणार नाही अशा रीतीने त्या समोर दिसणाऱ्या बैलगाडीत लपवून ये." म्हटले.

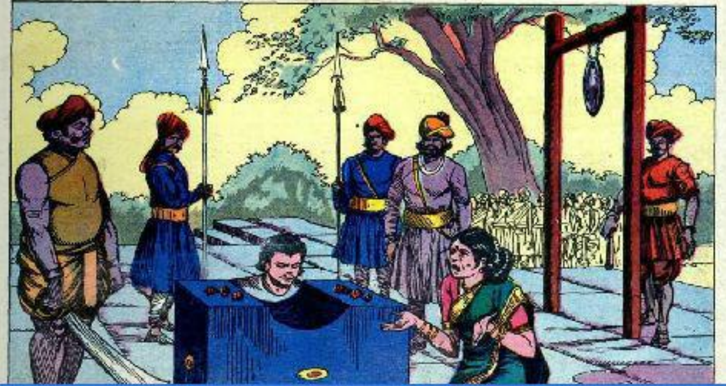
सैनिकाने बोधिसत्वाला दिसणार नाही अशी खबरदारी घेऊन 'किरीट' त्याच्या गाडीत ठेवला व येऊन राजाला सांगितले. पंधरा-वीस मिनिटांनंतर लोकांमध्ये एकच गोंधळ उडून गेला–"राजाचा मुकुट कुणी-तरी चोरला" अशी बातमी सर्वत्र पसरली.

राजाने आपल्या सैनिकांना "मुकुट चोरणाऱ्याला शोधून धरून आणा," अशी आज्ञा फर्मावली. एका सैनिकाला बोधिसत्वाच्या गाडीत राज-मुकुट सापडला. त्याला चोर म्हणून धरून ओढत नेऊन राजापुढे उभे केले.

"माझ्या मुकुटाचे अपहरण करणारा हाच का तो?" उग्र होऊन राजा ने विचारले. "याचा शिरच्छेद करा." राजाने आज्ञा दिली.

अशा तऱ्हेने राजाची दुष्ट योजना सफल झाली. सैनिकांनी बोधिसत्वाला कोडगे मारत-मारत रस्त्यावरून त्याची धिंड काढली व शहराबाहेर असलेल्या बलिपीठाकडे शिरच्छेद करण्यासाठी त्याला घेऊन गेले.

ही बातमी समजताच सुजाता दुःखी झाली, व पतीच्या मागेमागे जाऊ लागली. "तुमच्यावर हे संकट येण्यास मीच कारणीभूत झाले." असा ती विलाप करू लागली. बलिपीठाजवळ जाऊन अतिशय वेदनेने "निरपराधी भोळ्या जिवांचे रक्षण करणारा देव उरला नाही का? दुष्टांचा त्रास असाच वाढत राहूं देणार का?" असा आक्रोश करू लागली. महासाध्वी अस-

लेल्या सुजाताचा असा विलाप चालला असता, स्वर्गलोकात देवेन्द्राचे सिंहासन डळमळू लागले.

"काय कारण झाले?" आश्चर्य वाटून देवेन्द्राने दिव्यदृष्टीने पाहिले. घडत असलेला घोर अन्याय त्याला दिसला.

इन्द्राने एक चमत्कार घडविला. राजा असलेल्या ठिकाणी बोधिसत्व व बोधिसत्व असलेल्या ठिकाणी राजा, असा अदला-बदल आपल्या महिमेने घडवून आणला.

हत्तीच्या अंबारीत बसलेला राजाच आहे असे प्रजेला वाटत होते. परंतु राजाच्या पोशाखांत असलेला बोधिसत्व तिथे होता. तसेच बलिपीठावर बोधिसत्वाचे कपडे घातलेला राजा आपल्या सैनिकांच्या ताब्यात होता!

हे रहस्य माहीत नसलेल्या सैनिकांनी आपल्या हातात बंदी असलेल्या माणसाचा राजाज्ञेप्रमाणे शिरच्छेद केला. प्राण जाताच बलिपीठावरील दुष्ट राजाला आपले स्वरूप प्राप्त झाले. तेव्हां तेथ गतप्राण होऊन पडलेला मनुष्य दुसरा-तिसरा कुणी नसून आपला राजाच आहे हे प्रजेच्या लक्षात आले. त्याबरोबर मोठा हल-कल्लोळ माजला. या विचित्र चमत्काराचे कारण काय म्हणून एकमेकां-कडे पाहू लागले.

तेव्हां इन्द्र प्रत्यक्ष झाला. त्याने बोधिसत्वाला व प्रजेला दर्शन देऊन घडलेला वृत्तांत सांगितला.

"आजपासून बोधिसत्व तुमचा राजा असून सुजाता पट्टराणी आहे!" असे सांगून अंतर्धान पावला.

दुर्मार्गी राजाच्या पापाचा घडा भरल्या-मुळे बलिपीठावर त्याची आहुती पडलेली पाहून प्रजेला अत्यानंद झाला. इन्द्राच्या आज्ञेप्रमाणे बोधिसत्वाचा राजा म्हणून व सुजाताचा महाराणी म्हणून अंगिकार केला.

त्या दिवसापासून काशीराज्यात धर्म चारी ठाव नांदू लागला. नियमितपणे पाऊस पडून देश धनधान्याने बहरला.

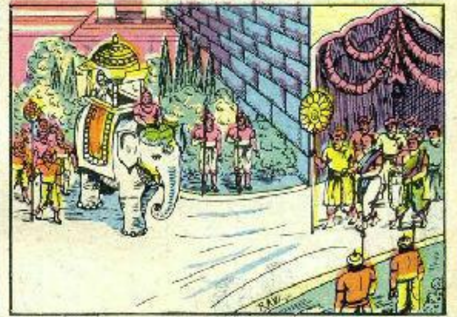

दोन्ही नगरांचा नाश

प्रसेनजितच्या कारकिर्दीत कोसल एक प्रबल राज्य होते. त्याची राजधानी श्रावस्ती होती. कपिलवस्तूचे शासक असलेल्या शाक्यांना; प्रसेनजितच्या वंशापेक्षा आपला वंश श्रेष्ठ असल्याचा गर्व असल्याचे एका दूताकडून प्रसेन-जितला समजले.

आपले मांडलीक असलेल्या शाक्यांची त्याच्याबद्दल असलेली क्षुद्रतेची भावना समजल्यामुळे त्याला वाईट वाटले. तो कपिलवस्तुला गेला. शाक्यांनी त्याचे जोरदार स्वागत केले. प्रसेन-जितने आपली शाक्यराजकुमारीशी विवाहबद्ध होण्याची इच्छा व्यक्त केली. या संबंधामागे 'आपल्या प्रतिष्ठेचा एक दर्जा उंचावण्याचा' त्याचा हेतू होता.

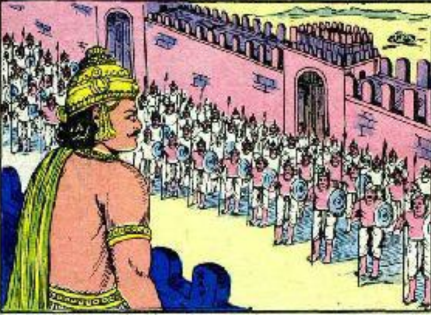

शाक्यांपुढे यक्षप्रश्न उभा राहिला. प्रसेनजितच्या इच्छेचा तिरस्कार केल्यास मोठा प्रमाद घडेल हे त्यांना कळून चुकले. गुप्तपणे आपापसात विचार-विनिमय करून एका शाक्य-कन्येशी त्यांनी प्रसेनजितचा विवाह समारंभ करून दिला.

प्रसेनजित मोठ्या समाधानाने श्रावस्तीला परत आला. त्या रात्री त्याच्या विवाहित नववधूबरोबर आलेला नजराणा पहात असता एक पत्र त्याच्या नजरेस पडले. त्या नववधूचा द्वेष करणाऱ्या एका मुलीने ते लिहिले होते. प्रसेनजितने जिचे पाणिग्रहण केले आहे, ती एका शाक्य-नायकाच्या दासीची मुलगी असल्याचा वृत्तांत त्यात लिहिलेला होता.

प्रसेनजितने रागाच्या आवेशात राजप्रासादावरील युद्ध-घोषणेचा नगारा वाजवून सैनिकांना सावध करण्याची आज्ञा दिली. त्याबरोबर शेकडो सैनिक व योद्धे पळत-पळत प्रासादापुढे जमा झाले व राजाज्ञा ऐकण्यासाठी उभे राहिले.

कपिलवस्तूवर स्वारी जाहीर करण्यापूर्वी एकदा आपल्या नववधूस बघून जावे म्हणून प्रसेनजित तिच्या महालात गेला. ती भोळी-भाबडी मुलगी दुःखातिशयाने रडत असलेली पाहून त्याचे मन विरघळले. लगेच त्याने सैनिकांना परत पाठवून दिले व ती शाक्यकुमारी त्याची पट्टराणी असल्याचे जाहीर केले.

कांही काळ लोटल्यानंतर राणीने एका सुंदर मुलाला जन्म दिला. तो मुलगा विरोधक या नांवाने वाढू लागला. क्षत्रियोचित सर्व विद्यांमध्ये त्याने प्राविण्य मिळविले. एकदा आपल्या आजोबांच्या भेटीसाठी म्हणून तो कपिलवस्तूला गेला. तिथे त्याच्या पंक्तीला भोजनास कुणीही शाक्य बसला नाही हे पाहून त्याला नवल वाटले.

"शाक्यांच्या या विचित्र वर्तणुकीचे कारण काय?" श्रावस्तीला परत आल्यावर त्याने आईला विचारले व तिथे घडलेला सर्व वृत्तांत त्याने आईला सांगितला. कांहीही आडपडदा न ठेवता तिने सर्व वस्तुस्थिती त्याला समजावून सांगितली. विरोधकाला अतिशय संताप आला.

तो वडिलांजवळ गेला, "शाक्यांनी केलेला घोर अपमान तुम्ही कसा सहन केलात? गप्प कां बसलात?" असे त्याने तीव्र स्वरांत पित्याला विचारले. वृद्धापकाळी युवराज असे दरडावीत असलेला पाहून प्रसेनजित, मगध देशाची राणी असलेल्या आपल्या मुलीकडे गेला व तिथे तो अंथरुणाला खिळला. लवकरच त्याचे देहावसान झाले. विरोधक आतां श्रावस्तीचा राजा झाला.

विरोधकाने कपिलवस्तूवर आक्रमण घोषित केले. सेनाधिपतीने युद्धास ही वेळ अनुकूल नसल्याचे सांगितले. मंत्र्यांनी देखील "प्रसेनजित महाराजांचा अपमान ज्यांनी केला, त्यापैकी कुणीही आता राहिलेले नाही," असा सल्ला दिला. तरीसुद्धा विरोधक कपिलवस्तूवर चालून गेला.

या अचानक आक्रमणासाठी शाक्य सिद्ध नव्हते. म्हणून विरोधकाच्या सैन्यापुढे त्यांचा निभाव लागला नाही. विरोधाकाने राजवाड्यात प्रवेश केला व तियल्या मुल्यवान वस्तू तुटून राजवाड्याला आग लावली. अगणित शाक्यांना मृत्युमुखी लोटले. कपिलवस्तु नगाराचा विध्वंस झाला. विरोधकाने आपली राजधानी श्रावस्ती कडे वाटचाल केली.

तो परत येईपर्यंत, राजप्रासाद भुई-सपाट झालेला होता. मगधचा राजा आपले सासरे प्रसेनजित यांना विरोधकाने यातना दिल्याने अतिशय क्रुद्ध झाला होता. त्याने श्रावस्तीवर आक्रमण केले व श्रावस्तीला मगध राज्यात मिळवून घेतले.

नोकरीचे महत्त्व

श्रीरंगचे आईवडील लहानपणीच देवाघरी गेले. एकुलता एक छोटा भाऊ मुकुंद होता. त्याला कसलीही कमतरता भासू न देता श्रीरंगने मोठ्या प्रेमाने वाढविले. अतिशय कष्टानेच त्याने आपले शिक्षण पूर्ण केले व भावालाही शिकविले. लवकरच श्रीरंगला सरकारदरबारी चांगलीशी नोकरीही लागली. अद्याप मुकुंदाचे शिक्षण संपले नव्हते. सरकारी नोकरीतील एका गृहस्थाने श्रीरंगशी आपल्या कन्येचा विवाह करून दिला.

पुढे मुकुंदाचे शिक्षण पूर्ण झाले. श्रीरंगने आपल्या ओळखीच्या लोकांच्या मदतीने मुकुंदाला एक छोटीशी नोकरी लावून दिली. तिसऱ्याच दिवशी मुकुंदा ती नोकरी सोडून निघून आला.

"नोकरी का सोडलीस?" श्रीरंगने भावाला विचारले.

"त्या मालकाला मान-मर्यादेचा कांही पोच दिसत नाही. दिलेली नोकरी वेगळी, आणि निराळीच कामे करवून घेतो! मी असली फालतू नोकरी मुळीच करणार नाही." मुकुंदा म्हणाला.

"बरं बाबा! ठीक आहे." असं म्हणून श्रीरंगने त्याला दुसरी नोकरी लावून दिली. त्या नोकरीलासुद्धा तीन दिवसानंतर मुकुंदाने राम-राम ठोकला.

यावेळी श्रीरंग त्याला रागावला असतां– "माझ्यावरचा अधिकारी विनाकारणच कांहीतरी चुका काढून मला रागवीत होता व माझ्यावर अधिकार गाजवून 'कामावरून काढून टाकीन' असा वरचेवर धाक घालीत होता. म्हणून 'तू मला काय काढशील कामावरून? मीच निघून जातो बघ!' असे म्हणून मीच निघून आलो." मुकुंद म्हणाला.

"प्रत्येक वेळेस काहीतरी नवीन सबब सांगून अशी नोकरी सोडत बसलास, तर नवीन नोकरी मी आणूं तरी कुठून? ह्या खेपेस जी नोकरी लागेल ती मात्र कितीही त्रास झाला तरी सोडून देऊं नकोस. कांही अडचण असल्यास मी कांहीतरी मार्ग काढीन." श्रीरंगने कानउघाडणी केली. भावाचे बोलणे मुकुंदने शांतपणे ऐकून घेतले.

आणखी एक आठवडा लोटला. श्रीरंग भावाला बरोबर घेऊन दरबारांत गेला. त्याच्यासाठी पाहिलेल्या नोकरीवर स्वतः त्याच्याबरोबर जाऊन त्याला कामाची सुरवात करून दिली व घ्यावयाची दक्षता कोणती व कशी, ते सर्व समजाऊन सांगितले व निघून आला.

चार दिवसांनी मुकुंदा भावाजवळ आला व "मला ही नोकरी जमणार नाही. अधिकारी मला लहान पोर समजतात. मी केलेले कुठलेही काम त्यांना तिळमात्र रूचत नाही." मुकुंद म्हणाला.

श्रीरंगने राग आवरून विचारले– "नोकरी सोडून आलास का?"

"अजून नाही! सोडण्यापूर्वी तुला सांगायला सांगितले होतेस ना?" मुकुंद म्हणाला.

"मग शेवटी काय करायचे ठरविले आहेस?" श्रीरंग म्हणाला.

"नोकरी करीत राहून आपल्या स्वाभिमानाला मारून जगणे माझ्याच्याने होणारे काम नव्हे!" मुकुंदने स्पष्टपणे सांगितले.

"वाटेल ते कर, तर मग! तुझ्या मनाला वाटेल ते कर!" असे म्हणून श्रीरंग बाहेर निघून गेला.

ही घटना घडल्यानंतर चार दिवसांनी श्रीरंग चिंताग्रस्त स्थितीत घरी आला.

"काय झालंय? असे कां दिसताय?" बायकोने व भावाने घाई-घाईने विचारले.

"माझी नोकरी गेली." गळल्यासारखं श्रीरंग म्हणाला.

"हे काय? इतक्या दिवसांपासून करीत आहेस ना?" आश्चर्य वाटून मुकुंदने विचारले.

"म्हणूनच तर काळजी वाटते आहे. दुसरी एखादी नोकरी शोधावी म्हटले तर ती सुद्धा मिळण्याची लक्षणं दिसत नाहीत." श्रीरंग म्हणाला.

दिवसेंदिवस घरात आर्थिक टंचाई वाढू लागली. दिवस कंठणे कठीण होऊ लागले. अन्नासाठी इतरांची तोंडे बघण्याची वेळ आली. आतापर्यंत श्रीरंगने मुकुंदाला कसलीही अडचण भासू दिली नव्हती. कुठलीही जबाबदारी नव्हती.

आपल्याला मिळालेल्या नोकऱ्या आपण स्वतःच्या हातानी घालवल्या याची मुकुंदाला खंत वाटू लागली. आज त्याची नोकरी असती तर कुटुंबाला अशा स्थितीला तोंड द्यावे लागले नसते. आतां कुठली तरी नोकरी करूंया, म्हटले तरी ती देणारा कुणी दिसेना. इतके दिवस घरांतले सर्व हवे नको भावानेच पाहिले होते. त्याने लावून दिलेल्या नोकऱ्या आपण हीन लेखल्या. परंतु आतां मजुरी का होईना, करून कुटुंबाचे उदर-भरण करायला हवे, काहीतरी करून जमेल तेवढे कमवायला हवे. असे त्याला वाटू लागले.

आपला विचार त्याने भावाला सांगितला. धाकट्या भावामध्ये घडून आलेला बदल पाहून श्रीरंगाच्या मनाचे समाधान झाले. "तू मागे मोडून आलास, तो जागा

अजून रिकामीच असावी. एकदा जाऊन चौकशी केलेली बरी." श्रीरंग म्हणाला.

मुकुंदाचे डोळे पाणावले. "त्यावेळी अधिकाऱ्यांशी भांडून, सुचेल तो बोललो, आतापर्यंत माझ्यासाठी ते जागा तशीच राखून ठेवणार आहेत का? कुणातरी भाग्यवंताला ती मिळाली असेल. तो मजेत ती नोकरी करीत असेल" तो म्हणाला.

"चौकशी करण्यास तर कांही नुकसान नाही ना?" श्रीरंगने त्याला धीर देऊन पाठविले.

ती जागा अद्याप रिकामीच होती. वरचे अधिकारी आधी रागावले तरी देखील मुकुंद त्यांच्या हातांपायां पडून विनवणी करूं लागला. अधिकाऱ्यांनी परत त्याला कामावर घ्यायची तयारी दाखविली. मुकुंदाला वर्णनातीत आनंद झाला. जीवनांत पहिल्यांदा नोकरी मिळाल्याची अपूर्वाई त्याला वाटली. आपल्याला नोकरी लागल्याची बातमी त्याने मोठ्या समाधानाने भावाला सांगितली.

दुसऱ्या दिवशी श्रीरंग चांगले कपडे घालून कामावर जायच्या तयारीला लागला. "तुला सुद्धा परत नोकरीवर बोलवून घेतले की काय?" नवल वाटून मुकुंदने विचारले.

"माझी नोकरी मुळी गेलेलीच नव्हती! मी करीत असलेल्या नोकरीबद्दल मला श्रद्धा, आसक्ती बरोबर गौरव सुद्धा वाटतो. असे असतांना मला कां बरं काढून टाकतील? तुला तू करीत असलेले काम कमीपणाचे वाटले. म्हणूनच तूं मिळालेले प्रत्येक काम, हीन समजून त्याकडे दुर्लक्ष केलेस. म्हणूनच मिळालेल्या प्रत्येक कामाला कांहीतरी नांव ठेवून तू ते सोडून देत आलास. कालपर्यंत घरांत ज्या स्थितीला आपण तोंड देत होतो, ती स्थिती मीच निर्माण केली होती. तुझ्या वरच्या अधिकाऱ्याला भेटून त्याला सर्व सांगून ती जागा मीच रिकामी ठेवण्यास सांगितले होते." श्रीरंग म्हणाला.

आजवर अविचाराने केलेल्या सर्व कामांबद्दल मुकुंदाला खेद वाटला.

स्वामिभक्ती

अवंतीचे महामंत्री अमरपाल म्हणजे साक्षात न्याय-नीतीचेच दुसरे नांव होते. शेजारच्या राज्यांत रहाणारा त्यांचा भाचा भूपाल एकदा त्यांच्याकडे आला असता बोलण्याच्या संदर्भात भूपालने विचारले—"मामा! तुमच्या अवंती राज्यातील सैन्यातील सैनिकांची संख्या किती आहे?"

हा प्रश्न फार महत्त्वाचा असल्यामुळे तावडतोब उत्तर न देता अमरपालांनी क्षणभर विचार केला, मग म्हणाले—"अरे बाबा! हा एक प्रमुख असा विषय असून, तू माझ्याकडून ऐकल्यानंतर अन्यत्र कुठेही बोलणार नाहीस अशी प्रतिज्ञा तुला करावी लागेल."

हे ऐकल्यावर, मामा आपल्या सचोटीबद्दल सशंकित आहेत असे वाटून भूपालाला राग आला. "मामा! वेदशास्त्रांचा अभ्यास करून, यज्ञ-यागादी करणाऱ्या अग्निहोत्र्यांच्या वंशात जन्मलेल्या माझ्या हातून प्रतिज्ञाभंग होऊन रहस्योद्घाटन झाले तर या लोकात व परलोकात अधोगतीला प्राप्त होईन!" भूपाल म्हणाला.

ते ऐकताच अमरपाल म्हणाले—"प्रतिज्ञेचा विषय काढताक्षणीच आपल्या पितृकुळाच्या श्रेष्ठतेबद्दल, त्याचा वारसा घेतलेल्या तुझ्या सचोटीबद्दल बोललास ते चांगलेच आहे! मीदेखील महाराजांची रहस्यं जाणून घेण्यापूर्वी माझ्या सचोटीवर आंच येऊं नये म्हणून अशीच प्रतिज्ञा केलेली आहे." तत्क्षणी आपली चूक भूपालाच्या लक्षात आली.

कोपिष्ट नवरा

मुलगी व जावई प्रवासास निघाले असता लक्ष्मीबाई परत एकदा जावई बापू विनायकरावांना म्हणाल्या–"तुमच्या वाटेतच पंढरपूर पडते. देव-दर्शन घ्यायला विसरूं नका, बरं कां!"

यजमान वारल्यावर लक्ष्मीबाई स्वग्रामी येऊन राहिल्या व शेती-वाडी बघूं लागल्या. वासंती त्यांची एकुलती एक मुलगी. शहर गांवी नोकरी करीत असलेल्या विनायकरावांशी तिचे लग्न होऊन चारच दिवस झाले होते. वासंतीच्या लग्नापूर्वी लक्ष्मीबाई, 'मुलीला व जावयाला जोडीने दर्शनास पाठवीन' असे बोलल्या होत्या.

वासंती व विनायकराव पंढरपूरला पोचेपर्यंत अंधार पडला होता. महत्प्रयासाने त्यांना धर्मशाळेत एक खोली मिळाली होती.

"म्हातारीला गप्प बसवेना म्हणून नवस बोलली. खोली मिळाली नसती तर आपले कसे हाल झाले असते याची कल्पनाच करवत नाही!" विनायकराव रागाने पुटपुटले.

वासंतीचा चेहरा फिक्का पडला. आईला उद्देशून नवऱ्याचे असे अपमानजनक बोलणे ऐकून तिला वाईट वाटले. झोप येईस्तोवर विनायकराव सासूबाईंवर तोंड सुख घेतच राहिले. वासंतीने बोलायला तोंड उघडताच–

"तूं तोंड मिटून पडून रहा!" विनायकराव तिच्या अंगावर खेंकसले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी दर्शनाला जाण्यापूर्वी विनायकरावांनी न्याहरीसाठी कांही तरी मागविले.

"दर्शन घेतल्यानंतर खाऊं या!" वासंती म्हणाली.

"तूं माझ्यासमोर बोललेलं मला चालणार नाही. मी जे सांगीन ते करणं एवढंच तुझं काम आहे. समजलं कां?" विनायकराव म्हणाले.

डोळ्याचे पाणी पदराने टिपून, इच्छा नसतांनादेखील वासंतीने न्याहरी उरकली. आपला नवरा, जमदग्नी आहे हे तिला कळून चुकले.

दोघे देवळात जाऊन दर्शन घेऊन आले. सामान आवरत वासंती म्हणाली–"देऊळ खूप छान आहे! मूर्तीच्या चेहऱ्यावर किती तेज आहे, नाही?"

"माझ्यापुढे बोलायचे नाही म्हणून आधीच बजावले होते ना? मी सांगीन ते ऐकणे व तोंड मिटून पडून राहणे; एवढेच तुझे काम, कळलं कां?" रागाने विनायकराव म्हणाले.

वासंतीचे मन भेदरले. त्या संध्याकाळी ते शहरात पोचले. वासंतीला नवीन संसार नरकासारखा वाटूं लागला. दिवसभर घरातली कामं उरकायची. नवऱ्याला काय हवे नको ते बघायचे, तोंड मात्र उघडायचे नाही. पंधरा दिवस असेच निघून गेले.

त्या दिवशी संध्याकाळी कुणी तरी दार वाजवले. वासंतीने दार उघडले. दारांत एक पन्नाशीचा म्हातारा उभा होता.

"आमच्या विनायकाचे घर हेच ना?" असे म्हणत म्हातारा घरांत जाऊन बसला.

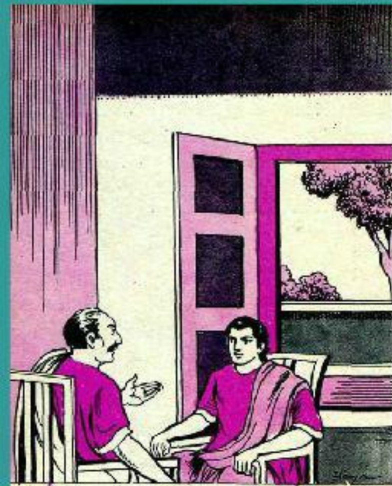

वासंती संकोचाने बघत राहिली. "मी तुझा चुलत सासरा आहे. कांही हरकत नाही, त्या खूर्चीत बैस." म्हातारा म्हणाला.

ती बसल्यावर "तुझे सासु-सासरे सध्या कुठे आहेत?" म्हाताऱ्याने विचारले.

"त्यांना जाऊन दहा वर्षं झालीत नव्हे कां?" म्हाताऱ्याकडे साशंक दृष्टीने बघत वासंती म्हणाली.

"हो, नव्हे कां, विसरूनच गेलो की! ते खरंच गेलेत, यावर विश्वासच बसत नाही. दोघेही नांवाला साजेसेच लक्ष्मी-नारायणासारखे असायचे." उपरण्याने डोळे पुसत म्हातारा म्हणाला.

"त्यांच नांव पार्वती-शंकरराव होते ना!" वासंती संशय घेत म्हणाली.

"ते झालं ग! सगळी त्या भगवंताचीच नांवं! शंकररावांचे भाऊ कुठे असतात हल्ली?" असे म्हणत त्यांची नांव, गांव सगळं विचारून घेतलं म्हाताऱ्यानं हे सगळं सांगतांना तिची शंका बळावत होती.

अंधार पडला, विनायकराव घरी आले.

"हे तुमचे लांबचे काका आहेत म्हणे!" असे म्हणत वासंती पुढे आणखी कांही सांगणार होती. तिला अडवीत–

"मला तोंड आहे, विचारून माहिती करून घेईन! तूं तोंड बंद करून आंत जा बघूं." चिडून विनायकराव म्हणाले.

वासंती अवाक्षर न काढता आंत निघून गेली.

"काय रे विनायक! मी आठवतोय कां?" खूपच आपलेपणाने म्हातारा बोलूं लागला.

त्या म्हाताऱ्याची ओळख पटली नाही तरी तो आपल्या आई-वडिलांबद्दल, काका, मामांविषयीं सर्व माहिती सांगू लागल्यामुळे तो म्हातारा आपला आप्तच असला पाहिजे याची खात्री पटली विनायकरावांना.

आत जाऊन विनायकरावांनी–"आमच्या काकांची कांही विचारपूस केलीस की नाही? तुझ्या सासऱ्यांचा त्यांच्यावर भारी लोभ होता. कळलं कां?" तंबी दिली.

त्या सर्वांची नांवं व माहिती म्हाताऱ्याला आपल्याकडूनच समजल्याचे विनायकरावांच्या कानांवर घालण्याचा वासंतीचा प्रयत्न निष्फळ ठरला. "तोंडाला आधी कुलूप घाल व जेवायला वाढायच्या तयारीला लाग!" विनायकरावांनी दरडावले.

बाहेर दोघांच्या गप्पा रंगल्या असतां वासंतीने सैपाक केला व दोघांना वाढले. नंतर बाहेरच्या खोलीत दोघांचे अंथरूण घालून देऊन ती स्वयंपाक घरात चटईवर निजली.

पहाटे नवऱ्याचा आरडा-ओरडा ऐकून तिची झोप मोडली. झटकन उठून नवऱ्याच्या खोलीत गेली. म्हाताऱ्याचे अंथरूण रिकामे होते. बाजूलाच असलेली पेटी उघडी होती. खोलीभर कपडे अस्ताव्यस्त पसरले होते.

"तो कालचा म्हातारा अट्टल चोर होता! रात्री नातं जोडून, मला विश्वासात घेतलं, घरात शिरला आणि काल झालेल्या पगाराचे सर्व पैसे घेवून फरार झाला." विनायकराव दुःखाने म्हणाले.

वासंतीला सुरूवातीपासूनच म्हाताऱ्याचा संशय येत होता. "त्याने तुमच्या नातेवाईकांची माहिती माझ्याकडून काढून घेतली व ते सर्व नातलग जणूं काही त्याचेच असल्यासारखे तुम्हाला सांगून फसविले" वासंती म्हणाली.

"ही सगळी हकीगत मला आधीच कां नाही सांगितलीस?" विनायकरावांनी डोळे वटारले.

"ह्या असल्या अनाठाई रागामुळेच! कधी तरी मला तुमच्या पुढे तोंड उघडू दिलेत कां? तुमचा असला अनाठाई रागच या अनर्थाला कारणीभूत झाला." मोठे धैर्य आणून वासंती म्हणाली.

विनायकरावांची चूक त्यांच्या लक्षांत आली. आपला क्रोधच आपला रिपू ठरला!

"पैसे गेले तर गेले. या अनुभवामुळे अक्कल तरी ठिकाणावर आली." विनायकरावांनी मनाला समजाविले.

त्या दिवसापासून नवऱ्याचा झालेला कायापालट बघून वासंतीला समाधान वाटले. चार दिवसानंतर हातात एक पिशवी घेऊन एक मुलगा आला व ती पिशवी विनायकरावांच्या हाती देत–

"कुणीतरी एका म्हाताऱ्याने ही पिशवी तुमच्या स्वाधीन करण्यास सांगितले आहे" असे म्हणून पिशवी देऊन निघून गेला.

विनायकरावांनी ती पिशवी उघडून पाहिली तों त्यांच्या आश्चर्याला पारावार

राहिला नाही. पिशवीत त्याच्या पगाराचे पैसे जसेच्या तसे होते व त्यांत एक चिठ्ठी होती.

चि. विनायक!

तुम्ही नवरा-बायको मला चोर समजून शिव्या देत असाल. परंतु या अनुभवामुळे तुझ्यात काही बदल झाला असावा अशी आशा आहे.

कोपिष्टी नवऱ्याबरोबर संसार करणे अवघड असते! एके काळी मीदेखील जमदग्नीच होतो! माझ्या बायकोला तोंड उघडायला अवधी न देता बारीक सारीक कारणावरून धारेवर धरीत दिवस घालवीत असे.

माझी बायको सोशीक म्हणून माझा राग सोसून संसाराचा गाडा ढकलू शकली.

जीवन फार मर्यादित असते. रागामुळे जीवनाला दुःखमय होऊ देऊ नये! बायको गेल्यानंतर माझी दुरावस्था ओढवली. माझ्या रागाला घाबरून माझ्या दोन मुलांनी व सुनांनी मला जवळ फटकू दिले नाही.

त्या दिवशी धर्मशाळेत तुमच्या शेजारच्या खोलीत उतरलो असतां, तुमचे सर्व संभाषण माझ्या कानी पडले. तुझ्यांत खरोखरच बदल झाला असला तर सौ. वासंतीला घेऊन माझ्या घरी ये. मुलांना पारखा झालेल्या मला तूं मुलासारखाच आहेस!

तुझा काका. माझा पत्ता :–"   ".

पत्र वाचून विनायकरावांनी मोठ्या उत्साहाने वासंतीला हांक मारली, "वासंती, लवकर बाहेर नीघ बघूं!"

वासंतीने डोके हलवून संमती दाखविली व गप्प राहिली.

"तूं तोंड उघडताच 'गप्प बैस!' म्हणायची माझी खोड कधीच मोडली. आज कुणीकडे दौरा, म्हणून विचारीत कां नाहीस? तुझ्या सासरीच, चल, लवकर नीघ!" म्हणत विनायकराव घाई करूं लागले.

समयस्फूर्ती

वज्रगिरी राज्यात एक अट्टल चोर रहात असे. त्याचे म्हादबा व शिवबा नांवाचे दोन शिष्य त्याच्याकडेच रहात असत. वृद्धावस्थेमुळे मरणशय्येवर पडले असता त्याने आपल्या शिष्यांना जवळ बोलाविले. "तुम्ही दोघेही मिळून एकीने चौर्यवृत्ती करीत सुखाने रहा. व अशा तऱ्हेने जगांत माझे नांव अमर करणारे व्हा." म्हणून शेवटचा उपदेश केला.

गुरु गेल्यानंतर म्हादबा व शिवबा थोडे दिवस एकीनेच राहिले. परंतु त्यानंतर चोरीचा वाटा घेण्याबाबत दोघांची भांडणे होऊन दोघे वेगळे झाले.

या दोघांमध्ये शिवबा जास्त चलाख होता. तो कधीही चोरी करतांना पकडला गेला नाही. म्हादबा मात्र अनेकदा चोरी करीत असतां धरला जाऊन तुरुंगात जाऊन शिक्षा भोगून आला होता.

एके दिवशी तुरुंगांतून बाहेर पडतांच म्हादबा शिवबाकडे जाऊन त्याला भेटला. "भाऊ! इतके दिवस चोरी करीत राहून-सुद्धा तुला एकदाही राजाचे सैनिक धरूं शकले नाहीत. या मागे गुपित काय आहे? आपण दोघेही एकाच नामांकित गुरूचे शिष्य आहोत ना? तसे पाहतां मी चार वर्षं शिष्यत्व केल्यानंतरच तूं गुरुगृही आलास." म्हादबा म्हणाला.

ते बोलणे ऐकून शिवबा हसला. "यामध्ये फार मोठे गुपित असे काही नाही, तर समयस्फूर्ती होय! एवढेच." तो म्हणाला.

"समयस्फूर्ती म्हणजे काय? जरा समजावून सांगतोस कां?" म्हादबाने विचारले.

"गुरूची सेवा करीत आपण दोघेही, त्यांनी शिकविलेली कला एक सारखीच शिकलो. परंतु तुझा या विद्येत हातखंडा न होण्याचे कारण तुझ्यात असलेला समय-

स्फूर्तीचा अभावच होय. काल मी एका शेतकऱ्याच्या घरी चोरी करायला गेलो होतो. अंधारात पाय लागून कुठलीतरी वस्तू खाली पडली व आवाज झाला. त्या सरशी शेतकऱ्याची बायको जागी होऊन "कोण आहे तो?" असे मोठ्याने ओरडली. तावडतोब मी "म्यांऊँ" असा मांजरासारखा आवाज काढला. झोपमोड झाल्यामुळे "मांजर आहे ते? झोप आतां." शेतकरी बायकोला रागावला व निजला. नंतर मी सावकाश जेवढ्या हाती लागल्या त्या सर्व वस्तू गोळा केल्या व बाहेर पडलो." शिवबा म्हणाला.

"समयस्फूर्ती म्हणजे हीच काय?" या क्षुल्लक गोष्टीविषयीं मी इतका काळ विचारच कसा केला नाही याचे आश्चर्यच आहे! सवड झाल्यानंतर परत येऊन भेटेनच. बरय, येतो!" म्हणत म्हादबा निघाला.

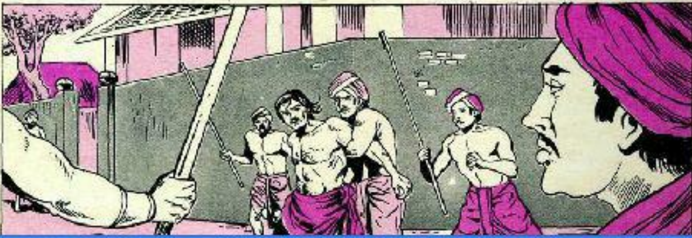
त्या रात्री एका घराला भगदाड पाडून म्हादबा आत शिरला व कुठे कोणत्या मूल्यवान वस्तू आहेत याचा मागोसा घेऊ लागला असता डब्यासारखी कांहीतरी वस्तू त्याच्या पायाला लागून खाली पडली व मोठ्ठा आवाज झाला.

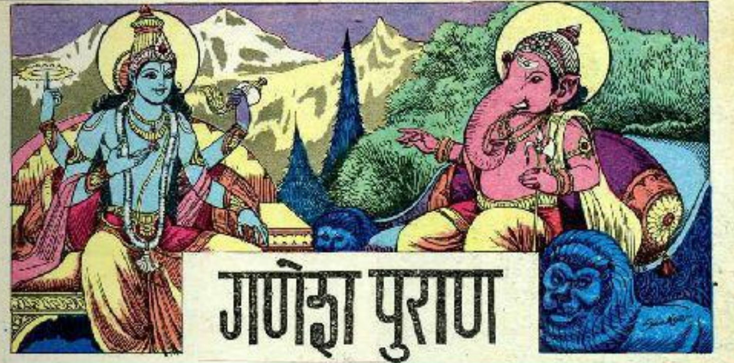
त्यां आवाजाने घरची मालकीण जागी झाली व मालकाला उठवीत "कोण ते?" म्हणाली.

म्हादबा होता त्या जागीच दबकून बसत "मांजर आहे" म्हणाला.

त्या सरशी "चोर! चोर! पकडा!" म्हणत दोघेही मोठ्याने ओरडू लागले.

शिवबाने सांगितलेली समयस्फूर्तीची युक्ती अशी कशी अंगलट आली, ते न कळलेला म्हादबा घाईघाईने, त्याने केलेल्या भगदाडातून बाहेर रस्त्यावर आला. परंतु तोवर घरच्या लोकांचा आरडा-ओरडा ऐकून शेजारी-पाजारी जागे झाले व काठ्या घेऊन बाहेर आले. रस्त्यावरून पळून जात असलेल्या म्हादबाला त्यांनी धरले व राज-सैनिकांच्या ताब्यात दिले!

गणेश पुराण

"विघ्नेश्वरा! तूं गजासुराचा जो विनाश केलास, त्याची आठवण म्हणून आतांपासून, चिरकालापर्यंत गणपती-नवरात्राचा उत्सव, लोक मोठ्या समारंभाने करतील. स्वेच्छेप्रमाणे यशप्राप्त करण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या गणेशोत्सवांनी, आपल्या उद्योगात विजय मिळवून दिला, असे मानतील. सर्व उत्सवांमध्ये गणपती-नवरात्राचा उत्सव श्रेष्ठ उत्सव मानला जाईल!" अशी आकाशवाणी झाली.

"पार्वतीनंदना! भाचा आहेस म्हणून, माझ्यासाठी आणि एक काम वाढवून ठेवलेस ना? चांगले आहे नाते!" विष्णू गणपतीला म्हणाला.

"मामाचे नाते सांगून, कंस म्हणून जन्मलेल्या कालनेमीचा, मृत्यु म्हणून तू जन्म घेऊन कृष्णावतारात कंसाचा वध करणार आहेसच! ही असली नाती सांगून आपले काम साधण्याची कला तूच शिकविली आहेस, कमलनयना!" गणेश म्हणाला.

"विघ्नेश्वरा! तुझ्या परशूपुढे माझे चक्र ते काय! तुझे परशु फिरविण्यातील कौशल्य पाहतांना डोळ्यांचे पारणे फिटल्याचा आनंद वाटला." विष्णु म्हणाला.

"परशुरामावतार घेतांना माझा परशु उसना घेऊन जा व गर्वोन्नत झालेल्या क्षत्रियांचा संहार करणारा हो बरे!" विघ्नेश्वर म्हणाला.

"गजासुर रूपांतील विघ्नावर चढून त्याला तुडवीत असतांना, बटु असलेल्या तुझी छोटी-छोटी पावले पुढे टाकण्याची ढब पाहून माझे भरपूर मनोरंजन झाले." विष्णु म्हणाला.

"तसं असेल तर, वामनावतार धारण केल्यावर बलीचक्रवर्तीला पाताळात घुसे-पर्यंत पावलांनी दाबशील बरे!" गणपती म्हणाला.

"तुझे बुद्धिसामर्थ्यदेखील मला आक-र्षित करते आहे, काय करूं?" असे विष्णु म्हणाला असता, "धर्मसंस्थापनाचा खरा अर्थ 'समाज, हिंसेमुळे, अनाचारामुळे, अंध-श्रद्धेमळे जिकीरीस आलेला असेल त्यावेळी बुद्धरूपाने मानवांना, सुव्यवस्थित समाज-रचनेचा व निर्वाणमार्गाचा उपदेशक होशील बरे!' मायादेवीच्या स्वप्नामध्ये माझा पांढरा हत्ती प्रवेश करील, व बुद्धावतारातील सिद्धार्थ रूपाची नांदी गाईल." गणपती म्हणाला. विष्णूला फार आनंद झाला.

परमाणुरूपांत असलेले विघ्न म्हणाले– "विघ्नराजा, मी तुझा सेवक आहे. तुझी आज्ञा मला शिरोधार्य आहे. जातो आतां." असे म्हणून गणपतीची आज्ञा मानून कालींदीच्या डोहात कालिया बनून लपून बसले. मूषकासुर उंदराच्या रूपाने प्रच्छन्नपणे लपून बसला होता. विघ्नाची झालेली दुर्दशा पाहून त्याने रागाने दांत-ओठ चावले. नंतर आळस झटकून स्वतःचे रूप धारण केले व सिंहगर्जना करीत गणपती सुमोर उभा राहिला.

गणपतीला त्याचे बलिष्ठ शरीर बघून समाधान वाटले. मूषकासुर त्याच्याकडे दुर्लक्ष करीत विषारी हास्य हसत म्हणाला– "विघ्न तुझा सेवक असल्यामुळे, मनांत येईल ते केलेस, परंतु मी तुझा जन्मवैरी आहे. सिंहस्वप्नाचे नांव तुझ्या ऐकिवांत असेलच! सिंह बनून तुझे वक्षस्थल फाडतो!" असे म्हणून सिंहाचे रूप घेऊन भीषण गर्जना केली.

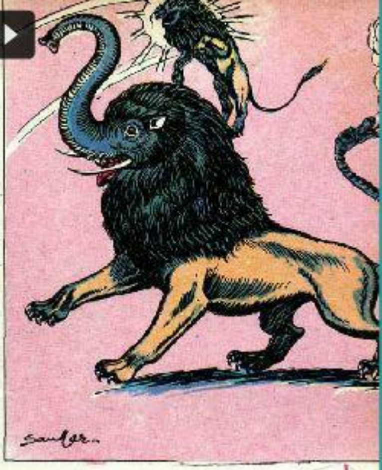
"सिंह, होय? तू तर जगन्जननीचे वाहन आहेस. तुला मी अभिवादन करीत आहे!" गणेश म्हणाला.

सिंहाने एक डरकाळी फोडली व गण-पतीवर झडप घालणार तों, "शिवा, शरभा!" असे स्मरण गणपतीने केले.

सिंहासमोर, शिवाचा शरभावतार प्रत्यक्ष उभा ठाकला व मोठी गर्जना केली. शर-भाला सिंहाचे शरीर, आयाळ व जबडा असून हत्तीची सोंड व दांत होते. महा-सर्पासारखी शेपटी असून त्याच्या टोकाला मगरीचे तोंड असून ते ज्वाळा ओकीत होते. शरभाची आयाळ अग्निशिखांप्रमाणे वर उठत होती. तोंडातून उष्ण धूर 'घप घप' बाहेर पडत होता. शरभाने आपल्या सोंडेने एक फटका मारताच सिंहाचे तोंड सुजले. सिंह शेपटी पायात घालून पळूं लागला. शरभावतार अंतर्धान पावला.

विघ्नेश्वराने आपली सोंड एक योजन लांब केली व पळणाऱ्या सिंहाची कम्बर बांधून त्याला आपटले. सिंह गुरगुरत तडफडू लागला.

देवादिक आकाशांत गोळा होऊन हे दृश्य बघत होते. "विजय विघ्नेश्वरा! तूं धरलेला सिंह, मला पाळायची इच्छा होते आहे, जरा देशील कां?" विष्णु म्हणाला.

"पाळतो म्हणून घेऊन, ह्याचे डोके, नखं काढून घेऊन, नरसिंहावतारांत हिरण्य-कश्यपूला फाडायचा विचार आहे कां? ते कांही जमायचे नाही बरे! या सिंहाची मला गरज आहे. तुझ्या नरसिंहावताराची तरतूद तुलाच करावी लागेल!" गणेशाने उत्तर दिले.

सोंडेत धरलेल्या सिंहाला हळूच नेऊन महाश्वेतेसमोर ठेऊन दिले. महाश्वेतेने हिताचे चार शब्द सांगितले ते न ऐकता मूषकासुर स्वतःच विघ्नेश्वराशी टक्कर घेण्यासाठी पळत सुटला होता. महाश्वेतेने देवीला आळविले. देवीने तिला दर्शन दिले. ती म्हणाली–"तुझा पती गणपतीचे

वाहन बनेल व चिरंजीवी होईल; असे विधिलिखित आहे. तूसुद्धा श्वेतछत्र बनून चिरकालपर्यंत गणेशाची सेवा तुझ्या पतीसमवेत करीत राहशील!" असे सांगून अंतर्धान पावली.

वज्रदन्ताला त्याच्या इच्छेप्रमाणे कोणतेही रूप घेता येत असे. म्हणून त्याने हत्तींनासुद्धा धरून उडता येईल अशा महागरुडाचे रूप धारण केले, व दोन हत्तींना आपल्या पायांच्या नखांनी धरून उडू लागला. त्यामुळे सर्वत्र हलकल्लोळ माजला. त्यावेळी एका झाडावर, गिधाडाचे लहान रूप घेऊन गरूड, विष्णूचे ध्यान करीत बसला होता. या कल्लोळामुळे त्याचे ध्यान मोडले. त्यामुळे संतापून त्याने त्या अजस्त्र गरुडाला चोचीने भोसकले, त्याबरोबर, महाकाय गरुडाकारातील मूषकासुर जमिनीवर कोलमडून पडला. ते पाहून "याहूनही अधिक स्वादिष्ट असा मार खाणार आहेस! जा, लवकर जा!" गरुड म्हणाला.

नंतर मूषकासुर विघ्नेश्वराजवळ गेला व त्याला चिडवीत म्हणाला—"तुझे दंत मोठे आहेत. कवठ दाबून खाण्यापलिकडे दुसऱ्या कशाच्याही कामाचे नाहीत. माझ्या दांतांनी मी वज्रांचे देखील पीठ पाडतो, कैलासाला पोकळ करूं शकतो, समजले कां?"

गणेशाने इकडे-तिकडे बघत स्वतःशी पुटपुटल्यासारखे "निकामी असलेल्या दांतांचा, असून तरी काय उपयोग?" असे म्हणत एक दांत मोडून फेकल्यासारखा भिरकाऊन दिला.

तो दांत इंद्रजाल केल्यासारखा हवेमध्ये गिरक्या घेत वज्रदंताला भोसकल्याप्रमाणे टोंचू लागला. रक्ताच्या धारा वाहू लागल्या. ते न बघवून महाश्वेता मूर्च्छित होऊन पडली. वज्रदंताने छोट्या उंदराचे रूप घेतले व दगडाआड तुरुतुरु पळत जाऊन बीळ केले व त्यांत शिरला. एकच दांत उरल्यामुळे विघ्नेश्वराला एकदन्त असे नांव पडले.

तो दांतसुद्धा बिळात शिरला व त्याला मारीत मारीत त्याचा पाठलाग करूं लागला. उंदीरसुद्धा बीळ उकरीत उकरीत पाताळात शिरला व दुसरी वाट काढीत जमिनीवर आला. शेपटीच्या मागोमाग रक्ताची धार वहात होती. संपूर्ण भूलोकाला धापा टाकीत वळसा घालून शेवटी असहाय होऊन विनायकाजवळ आला, "मला मरणही येत नाही, तुझा दांत अंगात शिरून शिरून मरणप्राय यातना देत आहे. माझा त्रास वांचव देवा!" असे म्हणत शरण आलेल्या मूषकासुराला अभय देऊन दांताला मागे घेतले. तो तुटलेला दांत त्याच्या हातातील अलंकार म्हणून शोभत होता.

"मूषका! दिसायला पिटुकला उंदीर असलास तरी महाबलवान आहेस. अनुकूल वाहनाच्या अभावी माझ्या लंबोदरामुळे मला फार त्रास होतो आहे. तुझ्यासारखे......" संदेहामुळे अपुरे वाक्य गणपतीने सोडून दिले.

विघ्नेश्वराने केलेल्या स्तुतीमुळे चढून जाऊन "विघ्नेश्वरा, तुझ्या दांताने माझ्यातील अज्ञानाला पळवून लावले असून टोंचून टोंचून माझ्यांत ज्ञान भरले आहे. चांगला औषधोपचार घडला मला! तुझे वाहन होण्यायोग्य मी आहे असे तू मानतोस, हे माझे महद्भाग्य होय. कितीही

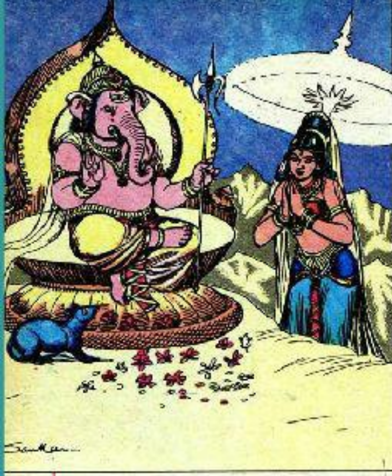

मोठे वाहन म्हणून मला होता येते." असे म्हणत मूषकासुर हत्तीएवढ्या मोठ्या आकाराचा उंदीर बनला.

त्या महाकाय उंदराच्या पाठीवर गणपतीने पाय ठेवताच, किच-किच आवाज करीत उंदीर थरथर कांपू लागला.

"बाबा रे! तू पिटुकला उंदीर बनूनच माझा भार नीटपणे वाहू शकशील. माझ्या आकारास सर्व तऱ्हेने सोयीस्कर असे वाहन, पिटुकला उंदीरच ठरूं शकेल." गणपतीने मूषकासुरास सांगितले.

मूषकासुराने नेहमीप्रमाणे उंदराचा साधा आकार धारण केला. विघ्नेश्वराला पाठीवर बसवून भरभर एक चक्कर फिरून

आला. "खरंच, स्वामी! आता आपला भार वाहतोय, असं वाटत नांहीये!" तो म्हणाला.

शुद्धीवर आलेली धवला विघ्नेश्वराला पाहून म्हणाली–"देवा! माझा पती उंदीर तुझे वाहन झालेला आहे. तेन्हां श्वेतछत्र बनून मलाही तुझी सेवा करूं दे. माझ्या-वर अनुग्रह कर!" ती म्हणाली.

"आई! तुझ्या श्वेतछत्राची गार सावली माझे रक्षण करील. माझे भाग्य थोर म्हणून मला लाभली!" असे म्हणत विघ्नेश्वराने उंदराकडे दृष्टी वळविली व "वज्रदंता, देवीचा अनुग्रह मिळविलेल्या साध्वी धवलेच्या शब्दाला माघार माहीत नाही. माझे वाहन बनूच रहा. माझ्याबरोबर मला जे मिळेल ते खा. तुझे मनोरंजन म्हणून देवादिदेव, नाक घासून, उठा-बशा काढून, चुकले म्हणून गालांत मारून घेतील." विघ्नेश्वराने सांगितले.

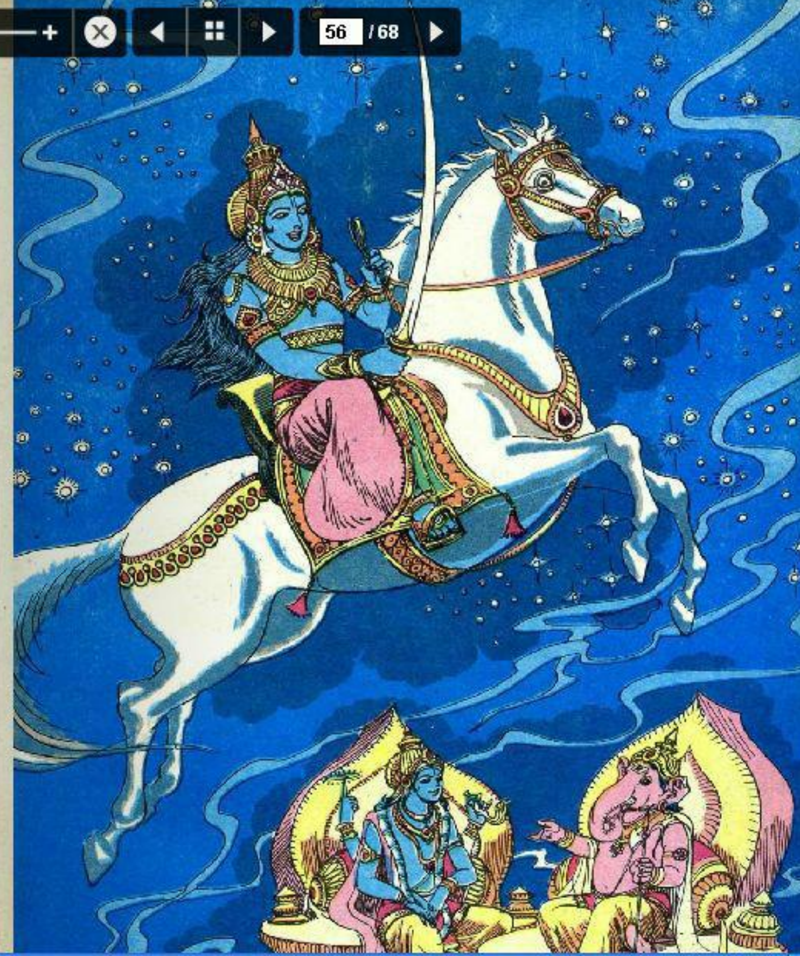
"खरंच देवा! माझीही हीच इच्छा होती. मी वज्रदंत असतांना, देवांकडून माझ्यासमोर असेच करवून घेत असे. तुझे वाहन बनून मी कृतार्थ झालो." मूषकासुर म्हणाला.

धवला श्वेतछत्र बनून गणपतीच्या डोक्यावर छाया करू लागली. ती दंपती विनायकाची चिरकालपर्यंत अशीच सेवा करीत राहतील. विनायक मूषकवाहन बनला.

"एकदन्ता! मूषकोत्तम वाहना! तुझे वाहन पाहून मला तुझा हेवा वाटतो आहे! किती सुंदर वाहन मिळविलेस!" अशी विष्णूने स्तुती केली.

"तुझ्या कल्की अवतारात माझे वाहन, श्वेत-अश्व होऊन तुझे वाहन बनेल. तुला अंतरिक्ष ओलांडून ग्रहान्तरास घेऊन जाईल बरे! मानवांना नवीन वसाहती स्थापित करून दे." एकदन्त म्हणाला.

"अहाहा! तुझ्या वाचासिद्धीमुळे तसेच होऊ दे!" असे म्हणून विष्णूने आपला आनंद व्यक्त केला.

यावर नारद म्हणाला–"विघ्नेश्वरा! आतापर्यंत तुझ्याबरोबरच विष्णूच्या नऊ अवतारांची माहिती आम्हांला झाली. फक्त एकच उरली आहे!"

"लवकरच ती शुभमंगलाची वेळ आली म्हणजे कळेलच तेही! कसली घाई आहे?" विष्णू म्हणाला. "कुणाचे शुभमंगल देवा?" नारदाने विचारले. "आपल्याला कल्याण कारण अशा विघ्नेश्वराचेच!" विष्णु म्हणाला. विघ्नेश्वराने संतापाने पाहिले. "हजार विघ्नें घातल्याशिवाय गत्यंतर नाही" निश्चयी स्वरात तो म्हणाला.

"तेवढ्यावरच भागव, बाबा! हजार विघ्नांनंतर अर्धे विघ्नही उपस्थित करता येणार नाही बरे!" विष्णूने सावध करीत असा इशारा दिला.

"हजार विघ्ने ती किती असणार? त्यानंतर मात्र विघ्नेश्वराचा लग्न-सोहळा पाहण्याचे भाग्य आम्हांला लाभेल!" असे म्हणून तिन्ही लोकांमध्ये नारदाची स्वारी निघाली. शंकराचा पार्वतीवरील अनुराग, महातेजांत बदलला. अग्नीने ते महातेज शरवण सरोवरात पोचते करण्याची तत्परता दाखविली. सहा तोंडे असलेल्या शण्मुखाचा जन्म झाला. सहा ऋषि-पत्नींनी त्याचा सांभाळ करून त्याला पार्वतीपरमेश्वराकडे पोचते केले. कुमारस्वामी हळू-हळू मोठा झाला. गरुडाने त्याला मयूर-वाहन दिले. इन्द्राने त्याला अनेक आयुधे दिली. पार्वतीने आपले अपूर्व शक्ती असलेले शूल दिले. कुमारस्वामी वाढू लागला असता तारकासुरास वाईट स्वप्नं पडूं लागली व तो भीतीमुळे थरथर कापू लागला.

कुमारस्वामीने घोर तपस्या करून ब्रह्मज्ञानाचे रहस्य उलगडून घेतले. म्हणून त्याचें नांव सुब्रह्मण्यम झाले. ॐकाराचे गुपित, शिवासारख्या परमेश्वरालाच गुरू म्हणून उपदेश देतांना सांगितले. पार्वतीपरमेश्वरांच्या डोळ्यांचे-पारणे फेडणारे ते दोघे भाऊ-गणपती व कुमारस्वामी खेळत खेळत मजेत कैलासावर विहार करूं लागले. (क्रमशः)

दोन वस्ताद

[६]

दिलैला व जीनाबने फसवेगिरी केल्याला कांही काळ लोटल्यावर कैरो नगराहून 'पारा' नांवाचा आपल्या नांवाला साजेल असा एक युवक बगदाद नगरीं पोचला. ह्याचे खरे नांव अली. दिसायला राजबिंडा परंतु अट्टल चोर होता. तो कैरोचा रहिवाशी होता. बगदादला कोतवाल म्हणून नियुक्ती झालेला अहमद हा कैरो नगरांतील नामांकित चोर म्हणून ख्याती पावत असता 'पारा'ने त्याच्याकडेच चौर्यविद्येचा गुरूमंत्र घेतला होता. अहमद बगदाद शहरी आला व तिथेसुद्धा चोर म्हणून विख्यात झाला व 'कोतवाल' ही पदवी मिळवीत असतां हा 'पारा' कैरोतील चोरांचा नायक झाला होता. कित्येकदा धरला जाऊन त्याला कैद केले असतां तो निसटून गेल्यामुळे कैरोतील प्रजा त्याला 'पारा' म्हणून ओळखू लागली.

'पारा' अलीला अहमदनेच बगदादला बोलाविले. दिलैलाच्या बाबतीत पराभव झाल्यापासून क्षणाक्षणाला अहमदला 'पारा'ची आठवण येऊं लागली. तो त्याच्या उजव्या हातासारखा होता. तो जर आपल्या हाताखाली असता तर पराभवाला तोंड द्यावे लागले नसते, असे अहमदला वाटत होते. याशिवाय अहमदला आतां स्वत: दिलैलाचा सूड उगविता येत नव्हता. कारण आतां तिचाही त्याच्या इतकाच लौकिक होता. म्हणून या कामाकरितां 'पारा'च योग्य होता.

'पारा' अली बगदादला पोचल्याबरोबर सरळ अहमदच्या घरी गेला. त्याला पाहाताच अहमदच्या जिवांत जीव

आला. "दोस्ता! माझ्या घरी कांही काळ गुप्तपणे रहाणार असलास तर तुझ्याशी थोडे काम आहे. ते झाल्यावर तुला जाहीर-रीत्या खलीफाजवळ नेऊन तुझी शिफारस करून चांगली नोकरी मिळवून देईन." असे अहमद म्हणाला.

'पारा'ने अहमदच्या घरी दोन दिवस घालविले. मग मात्र त्याला घर तुरुंगासारखे वाटले. अहमद दिवाणीत गेल्यानंतर 'पारा' घराबाहेर पडला. बगदाद शहर चारीबाजूंनी बघून घेण्याचा त्याचा उद्देश होता.

तो थोडा दूर गेला असता त्याला पुरुषवेश धारण केलेली, डोक्यावर चांदीचे कबूतर असलेली सोन्याची टोपी घातलेली, व घोड्यावरून जात असलेली एक म्हातारी व तिच्या मागे लाल भरजरी वस्त्रं परिधान केलेले चाळीस निग्रो दिसले. ते दुसरे-तिसरे कुणी नव्हेत, तर दिलैला व तिचे नोकर होते. दिलैला त्या सकाळी दिवाणांत गेली व तिच्या टपालात घेण्याजोग्या बातम्या गोळा करून तिच्या घरी परत जात होती.

'पारा' अलीचा नवीन व सुंदर चेहरा बघून दिलैलाला आश्चर्य वाटले. परंतु तिचा शत्रू असलेल्या अहमदमध्ये व या नवख्या सुंदर तरुणामध्ये असलेले साम्य तिच्या नजरेने टिपले.

खरं तर अली, अहमदचे शिष्यत्व करीत असतां 'पारा' न कळतच त्याचे हावभाव, त्याची बघण्याची पद्धत यांचे अनुकरण करूं लागला होता. अली अहमदच्या घराकडूनच येत असावा असा कयासही तिने बांधला.

घरी गेल्याबरोबर दिलैलाने आपली मुलगी जीनाब हिला, तिने पाहिलेल्या युवकाचे वर्णन करून सांगितले व "अहमदने या युवकास बोलवून घेतलेले दिसतेय, असे मला वाटते. त्याचे रस्त्यांकडे अनोळखेपणी पहाणे बघितले तर तो आज किंवा कालच इथे आला असावा असे वाटते. आपणास फार सावधगिरी बाळगावयास हवी!" असे म्हणाली.

जीनाबने आईने सांगितलेली सर्व हकीकत ऐकून घेतली व म्हणाली–"मोठ-मोठ्या तीसमारखानांची डाळ शिजू न देणारी तू, या दाढी-मिशाही न फुटलेल्या कोवळ्या पोराला बघून घाबरलीस की काय?" लगेच चांगले चांगले कपडे घालून, डोळ्यांत काजळ घालून व डोळ्यांच्या कडा कोरून, बुरखा घातला व, हातांत पिशवी घेऊन जीनाब निघाली व लखलखणाऱ्या विजेसारखी रस्त्यावर चालू लागली.

ती थोडे पुढे चालत गेली तो एका दुकानाजवळ तिला 'पारा' दिसला. आईने केलेल्या वर्णनावरून तिने त्याला ओळखले व त्याला धक्का मारून पुढे गेली व मागे वळून "आंधळा मेला!" रागाने म्हणाली.

'पारा' तिला बघून तिच्या सौंदर्यावर मंत्रमुग्ध झाला व "अहा! अद्भुत सौंदर्य! तू कोण आहेस?" म्हणाला.

"मी एका व्यापाऱ्याची मुलगी असून दुसऱ्या एका व्यापाऱ्याची बायको आहे. तुम्ही या गांवी नवखे असल्याचे दिसते. तुम्ही कुठे उतरलांत?" तिने विचारले.

"अद्याप कुठे ठिकाण नाही. कुठेतरी बघायला हवे." अहमदचा विषय गुप्त राखण्याच्या हेतूने 'पारा' म्हणाला.

"आमच्या घरी चला तरमग! आमचे घर मोठ्ठे आहे. माझे पती दुकानात

निघून गेल्यावर घरी मला कुणाची सोबतही नसते." जीनाब म्हणाली.

तिच्या बरोबर जाणे धोक्याचे असू शकते अशी शंका 'पारा'च्या मनांत आली. परंतु या नगरांत त्याला कुणीही ओळखत नसल्याने ती युवती त्याचा शत्रू असण्याचे कारण नव्हते. तिच्याविषयी माहिती करून घेण्याच्या कुतुहलामुळे तिच्या बरोबर जायचा निर्णय त्याने घेतला.

जीनाब त्याला बरेच रस्ते फिरवीत एका मोठ्या घरासमोर घेऊन आली व किल्लीसाठी पिशवी शोधू लागली. ते घर एका प्रसिद्ध व्यापाऱ्याचं होतं. त्यावेळी त्या घरांत कुणीच नव्हते. दुकानदार सकाळीच कुलूप घालून दुकानांत जाई तो रात्रीच परते, हे जीनाबला माहीत होते.

"अहो! किल्ली कुठेतरी हरवलेली दिसते. आतां काय करावे? तुम्हाला कांही-तरी करून कुलूप काढता येईल का?" जीनाबने 'पारा'ला विचारले.

"बघतो" असे म्हणत 'पारा'ने ते भले मोठे कुलूप सहजी काढले. तो अट्टल चोरच असला पाहिजे हे जीनाबने ओळखले.

दोघे आंत गेले. "तुम्ही दिवाणखान्यांत बसा. मी पाणी काढून स्वयंपाक करते." असे म्हणून जीनाब घागर घेऊन परसांत गेली.

थोड्या वेळानंतर विहिरीच्या बाजूने किंकाळी ऐकू आली. काय झाले असावे असा विचार करीत 'पारा' धावतच तिकडे गेला तो, जीनाब पाणी काढायला म्हणून विहिरीत वाकलेली दिसली.

"काय झाले?" 'पारा'ने विचारले.

"माझी हिऱ्याची अंगठी! पांचशे रुपये देऊन कालच माझ्या पतीने विकत घेतली. सैल होते आहे म्हणून तेव्हाच सांगितले होते. ती या विहिरीत पडली. माझ्या पतीला कळले तर गालफडात देईल!" असे म्हणत जीनाब ढसढसा रडू लागली.

"तुला भ्यायचे कारण नाही. मी काढून देतो." असे म्हणत 'पाराने' विहिरीत दोर सोडला व त्याच्या साह्याने आंत उतरला. विहिरीच्या बुडाशी जातांच जीनाबने भरभर दोर काढून घेतला व "तुला आतां अहमदच वर काढील! तोवर आंतच थांब!" असे म्हणून त्याचे कपडे गुंडाळून घेवून घरी निघून गेली.

त्या रात्री त्या घराचा मालक, व्यापारी आपल्या नोकराबरोबर बराच उशिरा घरी परतला. घराचे दार नुसतेच लोटलेले पाहून त्याला फार नवल वाटले. सगळे घर पाहून व कुठलीही वस्तू चोरीला गेलीली नाही हे पाहून त्याला समाधान वाटले.

व्यापाऱ्याच्या आंघोळीसाठी पाणी आणा-यला त्याचा नोकर विहिरीवर गेला. दोर बादली विहिरीत सोडली व पाणी ओढू लागला. परंतु अतिशय जड वाटून त्या-च्याच्याने पाणी ओढवेना. तेव्हा घाबरून जाऊन "अरे बापरे! भूत, भूत!" असे ओरडत घरात पळाला. त्या दोराला धरून 'पारा' वर येऊं लागला. वर चढताना त्याला बघून,

"बदमाश! तू कोण आहेस? माझ्या विहिरीत तुझे काम काय आहे? आधी सांग. नाही तर आताच्या आता तुला शिपायांच्या ताब्यांत देतो!" असे व्यापा-ऱ्याने दरडावून विचारले.

"बापरे! हा कोणता देश आहे? कोणते गांव आहे? मी इजिप्त देशाचा रहिवासी असून आमच्या इजिप्त नदीत आंघोळ करीत असतां एका भोवऱ्यांत सापडलो. मी किती खोल बुडालो हे मलाच माहीत नाही. परत पाण्यावर तरंगलो तो तुमच्या विहिरीत निघालो!" भोळा भाव चेहऱ्यावर आणून 'पारा' म्हणाला.

व्यापाऱ्याचा त्याच्या थापेवर विश्वास बसला.

"मुला! तुझा अनुभव आगळा आहे. हे बगदाद शहर आहे. फारच दुरून आलास. तुला कोरडे कपडे देतो ते घाल. आजची रात्र इथेच जेवून नीज. उद्या सकाळी तुझ्या गांवी जाण्यास नीघ म्हणजे झाले!" तो व्यापारी म्हणाला. (क्रमशः)

